

Філарет КОЛЕССА

ОГЛЯД УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПОЕЗІЇ

Від упорядників

Передрукований тут "Огляд українсько-руської народної поезії" Філарета Колесси вперше побачив світ 1905 року у Львові заходом Товариства "Просвіта". За визначенням самого автора – це "популярна праця", яка мала на меті зацікавити широкий загал народно-пісенною культурою, поглибити розуміння її вартості та значення для національного становлення. Однак значення цієї книги все ж значно ширше. Вона представляє цікаві напрями багатогранної фольклористичної діяльності Ф. Колесси, в яких він сумлінно працював упродовж усього творчого шляху, залишивши нащадкам доробок непересічної вартості.

"Огляд..." зокрема розпочинає низку цінних праць, у яких Ф. Колеса розробив і практично втілював оригінальну *концепцію жанрової систематизації українського фольклору*. Серед таких – рукописний збірник українських народних пісень (1914, у співпраці з Осипом Роздольським) для австрійського проекту "Das Volkslied in Österreich", розвідка "Характеристика української народної музики" (1932), енциклопедична стаття "Усна словесність" для Української Загальної Енциклопедії (1930-1935) і добре знана монографія-хрестоматія "Українська усна словесність" (1938).

Водночас "Огляд українсько-руської народної поезії" – це важлива віха розвитку і розуміння популяризаторських і навчально-дидактичних концепцій Ф. Колесси. Ідеться про *створення науково-популярної, навчальної-довідкової літератури з українського фольклору й фольклористики* – заходи, в яких був тісно заангажований учений і які одночасно потрібно трактувати в контексті актуальної для західноєвропейської гуманітарної науки зламів XIX–XX століть *тенденції інституалізації народознавчих дисциплін*. Важливо, що в цьому процесі українська фольклористика рухалася в авангарді наукового поступу, незважаючи на свій "недержавний, неофіційний" статус: в останнє десятиліття XIX століття рівночасно з німцями, французами, австрійцями, англійцями та іншими європейськими народами українці організовують наукові осередки вивчення народно-традиційної культури, засновують народознавчі фахові видання, налагоджують системну науково-дослідницьку працю. Цілком логічною та органічною у цій низці заходів зроджується потреба широкої популяризації народної культури і особливо здобутків народознавчої думки шляхом її утвердження як викладової дисципліни у системі шкільної та університетської освіти. Відсутність власної держави та національного шкільництва тоді перешкодили українській науці здобути університетські кафедри. Однак спільними зусиллями української освітянської і наукової громадськості було створено важливий фонд національної навчально-дидактичної та науково-довідкової літератури з різних галузей науки і культури. Особливе місце в ньому, поза сумнівом, займають фольклористичні навчально-освітні праці Ф. Колесси. Їх вивершенням стала відома книга "Українська усна словесність" (1938, теж вийшла у світ у науково-популярній бібліотечі Товариства "Просвіта"), що, за оцінкою сучасної науки, фактично стала *першим серйозним підручником* для кількох поколінь українських народознавців, справжньою настільною книгою кожного молодого фольклориста-початківця (Б. Луканюк).

Оскільки пропонується публікація призначена насамперед для колессознавців, ми майже не втручалися у текст оригіналу. Виняток склали хіба явні друкарські помилки в нотних прикладах, які ми виправили, зрівнявши їх за покликанням на першоджерела.

УДК 801.81(477)(075)

ОГЛЯД УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПОЕЗІЇ¹

Філярет КОЛЕССА

Передне слівце.

Мабуть нема другого народу на світі, що умів би співати так багато гарних і вартних пісень, як наш нарід. Та звичайно наші сільські люди (ба й пересічні інтелігенти) не розуміють гаразд, що таке народні пісні, у чім лежить їх краса і вага, яке значінє мають вони у народнім житю, длячого любить і плекає сі пісні наш нарід, длячого цїнять їх високо учені люди, свої і чужі. От тому то наші селяни маловажають собі свої-ж пісні, а старші, поважні газди уважають їх за пусту забавку молодїжи. Правда; водить ся по наших селах і таке, що молоді парубки, повернувши із військової служби або із міських заробітків домів, понаносять у село усяких чудернацких пісень, у яких помішано польські, німецькі і рускі слова; справді нема у тих піснях нічого гарного, навпаки: вони часами такі погані, що й сором слухати. Отже й добре було би, колиб ми такі пісні гнали за десятий поріг із рускої хати; та треба тут уважати, щоб відділити зерно від полови, щоб відріжнити отсі чужі мізерні складаня, що їх можна найлекше пізнати по попсованій чужиною мові від своїх стародавних прекрасних пісень, сего дорогоцінного скарбу народного.

Тепер настали такі часи, що скрізь по наших селах переводять ся і забувають ся свої щиро-рускі давні пісні; де лиш близько більше місто, де будують ся школи, фабрики і залїзні дороги, там завмирає народна поезия: видко нові умови, серед яких приходить ся жити нашому народови, не пособляють розвоєви щиро-народної пісенної творчости, а й сам нарід починає байдужно відносити ся до своїх же пісень; далі-далі вони зовсім забудуть ся з великою шкодою для усього народу.

Оттим то ми хочемо у сій книжочці розповісти дещо про наші народні пісні, про те, що у них є гарного і вартного, чим вони такі важні не лиш для того, хто їх співає, не лиш для неграмотного сільського люду, але й для просвічених людий, для цілого народа. Пора нам тепер звернути пильнїйшу увагу на наші народні пісні, пора зрозуміти й оцінити їх вартість і значінє у народнім житю, щоб з легким серцем не випускати з рук сего добра народного та не міняти своїх гарних пісень на чужі а погані.

¹ Друкуємо за виданням: **Огляд українсько-русської народної поезії**. Написав Філярет Колесса. Коштом і заходом Товариства "Просвіта". У Львові, 1905. З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка (Видання товариства "Просвіта". Число 302-303. Книжечка 7-8). – Упоряд.

Частина I.

1. Що таке народні пісні?

"З житєм поезії в душі, з чутєм краси, з вдачею розуміти її є міцно звязана свідомість моральности і добра".

М. Костомарів ("Дві рускі народности").

Звідки беруть ся народні пісні? Про се переходили ся у різних народів всілякі перекази. Давні Греки вірили, що пісні складають самі боги, а славних співаків-кобзарів виводили також із божого роду. Творець староруского памятника поетичного, що оспівує военний похід князя Ігоря на диких Половців, згадує якогось давного співака Бояна, що складав прекрасні думи про военні діла давних Русинів, і також зове сего Бояна віщим-пророком, внуком бога Велеса, що по давним віруванням Русинів опікував ся співаками. Славний український кобзар Остап Вересай, від котрого записано найкращі думи історичні, також говорив, що "пісня від Бога". Сліпців, лірників, що по ярмарках і відпустах або й так ходячи по селах, співають про людські і божі річи, нарід поважає високо.

Скрізь межі нашим сільським людом є розширене віруванє про якесь висше неземске походженє пісень. І єсть в тім віруваню народнім зерно правди; бо хоч пісні складають не боги, а такі-ж люди як і ми, то творці пісень мають у собі іскру Божу, вони суть одарені від Бога висшим талантом і умілостю висказати у пісні те, що чують мільйони людей, а виспівують свої думки і почуваня так правдиво і так гарно, що їх пісні зворушують до глубини людску душу, що коли чоловік слухає з увагою тих пісень, то єму здаєть ся, начеб він сам переживав тую радість або теє горе, про яке у піснях співають.

Нераз можна бачити на ярмарці чи то на відпусті: обступить людей громада сліпого лірника, а він так то дуже жалібно співає про правду і неправду, або про злого сина, що виганяє із хати стару матір, або про вдову, що виправила сина-одинака у рекрути, або про сирітку – то люди слухають поважно, якби відправи в церкві; у неодного заблисне сльоза в оці, а иньша жінка то й ревне заплаче і виймає замозольовані грейцарі, щоб нагородити сліпого лірника за пісню, що так промовила єї до серця. Може і вона терпіла сирітску долю, може і єї син пропадає десь у військовій службі. – Ніхто про се не питає, – та кождий скаже: велика то сила поетичного співаного слова, вона й камінне серце порушить. А коли так, то наші народні пісні – се велике духове добро народне, котре треба нам дуже високо цінити і шанувати. Народні пісні учать нас задумувати ся над собою і розуміти людску душу, смутити ся нещастем других людей, а радувати ся їх радощами, учать нас любити правду, а ненавидіти кривду, бути добрими синами і братами, любити свій рідний край, свій нарід, свою мову. – Одним словом: народні пісні так само як і поетичні твори писаної літератури дають нам те, чого негодна дати

чоловікови ніяка школа, ані наука: вони розвивають усе, що лишень є доброго і гарного в душі людській, розбуджують братолюб'є та образують почуте краси.

Отже коли пісні і поетичні складання взагалі мають таке велике значінє в життю чоловіка і цілого народу, то й поетам, творцям тих пісень, належить ся від нас велика честь і дяка. І так воно дійсно єсть із творами писаної словесности. Цілий нарід українсько-руський з честію згадує імена наших великих поетів народних як Шевченка, Шашкевича, Федьковича, цілий нарід уважає їх за своїх речників, провідників духових і пророків. Високо поважали-б люди також творців народних пісень, колиб вони були звісні.

На цілім просторі України-Руси співає нарід такі загально звісні пісні, як колядки, пісні про воєнну виправу в далекі землі і здобуване гóрода, або пісні про смерть чумака в дорозі, про Петруся і т. и. – але ніхто не знає і на скаже, коли і хто уложив сї пісні. Народні пісні складають очевидно талановиті люди зпоміж народа, що або сами пережили почування і пригоди, про які співає пісня, або живо перейняли ся долею других людей та оспівали людске горе чи радість у своїх піснях. Коли такі пісні зложені гарно, то вони подобають ся усім; люди переймають їх, батьки переказують синам, а сини унукам і так пісня переходить із уст до уст, із покоління на покоління. Живучи в памяти народа, пісня підлягає всіляким змінам, відповідно до часу, народного світогляду а навіть до вдачі співака: один співак додасть яке слово від себе, другий уйме або переіначить, – а про творця пісні ніхто нічого не знає, ніхто й не питає про его імя; его-ж пісня, перейшовши більші або менші зміни у змісті і формі, приймає ся в народі як овоч збірної творчости і стає ся народною. Народними піснями називаємо лиш такі, що їх творить і співає сам нарід. Колиж яка пісня прийме ся між народом так широко, що єї співають усі Русини-Українці, які живуть у горах і на долах, і над Сяном і над Тисою, і над Дніпром і над Доном, то очевидно мусить бути у тій пісні якась незвичайна краса і примана, що вона скрізь усім так подобає ся, усім однаково промовляє до серця. І так воно єсть: така пісня висказує не лиш те, що чує один чоловік; вона виспіває те, що відчуває цілий нарід. Ба, є й такі пісні, що їх співають по свому не лиш Русини-Українці, але і Москалі і Поляки, і Німці і Французи і Англіїці.

Тут належить приміром пісня про Івасенька (інші співають про королевича, козаченька), що виїхав на польоване чи то на війну та мав зловіщій сон, а вернувши до дому, застав свою жінку мертвою на лавиці. Отже коли сю пісню співають по свому всілякі народи землі, то видко, що вона порушує якусь таку загально-людську струну, яка сильнійше або слабше відзиває ся в душі всякого чоловіка, якоїнебудь народности і віри. З того виходить, що народні пісні і поетичні твори взагалі мають велике виховуюче і образуюче значінє не лиш для кожного чоловіка з осібно, але й для цілого народу а навіть для цілого людства: вони стають спільним скарбом і духовим доробком усіх людей.

Оттим то ми радо познакомлюємо ся із визначними творами чужих письменників, із піснями иньших народів, та й чужинці старають ся пізнати твори наших передових письменників і високо цїнять наші народні пісні.

Ось що говорить німецький поет Боденштедт про наші народні пісні²:

² Наводимо за Драгомановом. Збірник фільольогіч. секції. Н. Т. ім. Шевченка т. II. ст. 66.

"Ні в якій іншій землі дерево народної поезії не дало таких величннх плодів, нігде дух народу не відбив ся так живо й світло в піснях, як у Русинів. Який чулий повів смутку, які чисто людські почуття висловлюють ся в піснях, що козак співає на чужині! Яка ніжність у купі з мужною силою проймає его любовні пісні! Треба ще особливо вказати на такт і чистоту, що панують у тих піснях. Конче треба признати, що нарід, котрий може співати такі пісні й любує ся ними, повинен стояти далеко не на низькому ступні розвитку".

Частина II.

2. Поділ українських народних пісень, їх тісна звязь з житєм народа.

Народні пісні мають для нас велике значінє ще й через те, що вони тісно вяжуть ся із житєм народа і дають его вірне з'ображенє. В прекрасних піснях виспівав нарід журбу матери над колискою дитини, щиру любов молодечу, терпіння зраженої дівчини, тугу відданиці, жаль батька-матери, що дають свою дитину у чужі руки на непевну долю, горюване жінки, що її чоловік-нелюб зневажає, або недобра свекруха поневіряє, бідованє удови, що "дрібними слізюньками рілю промочила", плач сирітки на гробі матери – усе-усе жите людске від колиски до гробової дошки зі всіми турботами і радощами мов у зеркалі відбило ся у наших народних піснях. А що жите нашого бідного селянина гірке – не солодке і небогато в нїм хвиль радости, ба й цілий наш нарід, відколи тямить себе, не зазнав красшої долі, тож і пісні народні мають переважно сумовиту закраску, наводять на душу якусь тяжку задуму над людскою долею.

Нераз дівчата й матери аж плачуть, співаючи жалібні пісні про розлуку милого з милою, про молодого козака чи жовніра, що пішов на війну та вже й не вернув ся. Або жовніри не тужать у піснях за рідними сторонами та за тими дорогами головами, що їх розлучила з ними тяжка служба військова?

Та не лиш про теперішне жите співають народні пісні: декотрі із них походять із глибокої старини, із тих дуже давних часів, коли наші предки були ще поганями та віддавали божу честь силам природи і небесним тілам: сонцю, місяцеві, зорі, громови, як на се вказують наші колядки, щедрівки, веснянки або гагілки та купальські пісні. Єсть у нас також багато таких пісень, в котрих говорить ся про походи воєнних дружин у далекі краї по добичу, співає ся про давних князів і бояр, про напади Татарів і Турків, про війни козаків з Поляками і Москалями, про панщиняну неволю, про тяжку рекрутчину: усі ті пісні з'ображують нам давне жите нашого народа, малюють живими красками нашу давну бувальщину, тії пісні говорять нам, хто ми,

Чиї сини, яких батьків,
Ким, за що закуті.

Отсеж бачимо, що народні пісні се не пуста забавка молодого віку: у піснях розповів нарід про своє теперішне і минуле жите, про усе, що его тішить і що ему

долягає, у піснях висповідав ся нарід із усіх своїх скорбот і радощів, розкрив у них усю свою душу.

Коли в зеркалі бачить чоловік відбите свого зверхного вигляду, то в піснях знаходимо відбите нашої духової істоти, бо звісно, який нарід, такі й его пісні.

Учені люди, як Максимович, Метлинський, Куліш, Чубінський, Драгоманів, Головацький і др. позаписували на десятки тисячів українських народних пісень та видавали їх у друкованих збірниках, які доказують, що Русини-Українці мають чи не найбагатшу поезию людому поміж народами Європи. Треба ще додати, що український нарід співає багато таких пісень, яких ще й доси не записано. При порядкованню так великої маси народних пісень не легко буває завести якийсь прозорий розклад, щоб усякій пісні визначити відповідне місце. Хотячи подати бодай поверховний погляд на сю неперебрану скарбівню наших народних пісень, ділимо увесь пісенний матеріал на отсих п'ять головних відділів:

А. Пісні обрядові і релігійні, як колядки, щедрівки, веснянки або гагілки, пісні купальські, обжинкові.

Б. Пісні історичні і політичні, як козацькі, гайдамацькі, рекрутські, панщиняні.

В. Пісні станові, як чумацькі, ремісничі.

Г. Пісні з життя родинного і особистого, як весільні, любовні.

Д. Пісні мандрівні, як балади про подружжя брата з сестрою, про забите жінки чоловіком за намовою матери.

Найширше обговорюємо пісні історичні і політичні відповідно до їх теперішнього значіння і до сего розряду заводимо не лиш пісні про особи і події історичні, як пр. про Хмельницького, про знесенє панщини, але й усі такі пісні, що в них відбили ся зміни ладу громадського, життя родинного і світогляду релігійного; на усе те багато світла кидають особливо старинні обрядові пісні.

3. Огляд українсько-руських народних пісень.

А. Обрядові і релігійні пісні.

а. Колядки і щедрівки.

Українсько-руський нарід співає і доси багато таких пісень, що старі як світ: вони переховали ся в устах народа із тих дуже давних часів, коли наші предки не знали віри Христової, а обожували сили природи і поклоняли ся богам неба і світа Сварогови, богам сонця Дажбогови або Хорсови, богині зорі, богам грому Перунови, богам вітру Стрибогови і иншим богам, що представляли добродійні або й грізні сили природи.

Наймогутнійшою з усіх сил небесних уважалось сонце, так як воно приводить за собою пори року, а з ними й великі зміни в царині природи. От тому то з величанем бога сонця вязали ся найголовніші празники в році: Коляда, то є різдво сонця, весняне свято, що припадало на час зрівняння дня з ночью, і празник Купала, який святаковано в літї, коли сонічне світло і тепло доходить до най-

більшої сили. Обожуване сонця було можна-б сказати головною основою нашої давньої віри, якої останки переховали найживіше колядки і щедрівки: суть то давні релігійно-обрядові пісні, які співали у нас для звеличення богів світла і тепла в часі великого празника на честь різдва ясного сонця.

Сей празник сьвятковано серед зими, коли вже сонце почало повертати на весну, значить ся, перемогло уже темні морозні сили, що замертвили були усю природу. Слово коляда виводять від коло або колесо, так як сонце має вигляд блискучого кружка.

Із колядою та щедрим (богатим) вечером вяже ся у нашого люду багато повірок і обрядів, що доховали ся із дуже давних дохристиянських часів. У колядках і різдвяних обрядах просив нарід від світлих богів всякого добра для себе отже щастя, здоровля, доброго урожаю жита, пшениці і всякої пашниці, а злих богів (як мороза) старав ся переблагати і задобрити жертвами і приносами.

Хоч нарід ще й доси заховав у памяти велике число колядок (особливо у нас на карпатськім підгір'ю), то вже не розуміє їх значіння; і не дивота: се-ж пісні похвальні, співані на честь давних богів та князів, про котрих ледве темна згадка переховала ся в памяти народній. Імена і події затерли ся уже в тих величальних піснях, але живо переховали ся згадки про давну поганьську віру та побутові риси з тої доби, коли у нас на Русі водили ся ще воєнні дружини із своїми полководцями князями.

І так співають у колядках про якогось пишного і гордого пана господаря, що живе у величавому дворі, обгородженому золотим терном з точеними золотими ворітьми. Пан господар сидить за столом, числить гроші і жде гостей: перед ним стоять золоті свічі, золоті кубки з вином, лежать колачі з ярої пшениці. Сей пан господар, як догадують ся учені – то найстарший бог Сварог, его просторий двір то небо, тернова огорода – блискавка, а золото, що сяє кругом него – небесні світила. До него приходять у гості другі боги, що творять разом небесну рідню, а то: світле сонце, ясний місяць і дрібний дощик; вони зовуть ся іноді рідними братами.

Місячик ся бере заморозити
Гори, долини і верховини,
Глибокі поточейки і бистрі річейки.
Сонейко ся бере розморозити
Гори, долини і верховини,
Глибокі поточейки і бистрі річейки.
Дожджичок ся бере зазеленити
Гори, долини і верховини
Глибокі поточейки і бистрі річейки³.

Як бачимо сі боги то ніщо иньше, як обожувані сили природи.

У иньших колядках співають про "красну дівоньку" або "гречну панну", що плете вінок із павяного піря або стереже вина, яке спивають райські пташки. Отся

³ Колядки про отсю трійцю богів: сонце, місяць, дощик дуже розповсюджені по нашім Підгір'ю.

красна дівонька се давна богиня Зоря, а райські пташки – промінні сонця, від котрих гине ранна роса.

Велике число колядок оспівує бога грому або Громовика, з'ображуючи його то як вівчаря, то як ратая (господаря), то як воїownika або князя, що сидить у шовковім наметі на золотім стільці або грає на баскім коні із золотою гривою та срібними копитами.

Ось примір такої колядки:

Зачорніла ся чорна горонька, ой дай Боже!
 Вийшла зза неї чорна хмаронька,
 Чорна хмаронька, овець турмонька.
 Вийшов за ними гордий молодець,
 Гордий молодець наперед овець,
 Заперезав ся гей ожинкою,
 За тов ожинков дві-три трубоньки:
 Одна трубонька та роговая,
 Друга трубонька та мідяная,
 Трета трубонька та зубровая.
 Ой як затрубив а в роговую,
 Пішов голосок ой попід лісок.
 Ой як затрубив а в мідяную,
 Пішов голосок по верховинах.
 Ой як затрубив а в зубровую,
 Пішли голоса попід небеса⁴.

Отсей гордий молодець, що йде наперед овець, то бог Громовик, що виходить ізза хмари; ожинка або у-жевка, котрою він заперезав ся, се блискавка, а голос труб, – се відгомін грому; його батько – ясний місяць; мати – ясне сонце; сестра – ясна зоря; брат – сивий соколенько (що в народних колядках з'ображує дощеву хмару).

Неменш давні суть також колядки про сотворене світа або про героя і коня, що будують небо:

Поважно

Ой за-гні-вав сі син на ба-тень-ка, Гей дай, Бо-же,
 Ой за-гні-вав сі син на ба-тень-ка, Гей дай, Бо-же!

⁴ Збірник Я. Головацкого: "Народні пісні галицької і угорської Руси".

Закупив собі двіста стадонька, гей дай, Боже!
 Ой зігнав же він на кленовий міст.
 Заломила сі в мості деліна,
 Витопило сі двісті стадонька,
 Лише сі лишив сив кониченько.
 Сив коник плавлет, вушком поводить,
 Вушком поводить, бів камінь лупле.
 Бів камінь лупле, церков мурує.
 Церков мурує на штири вугли,
 На штири вугли, на троє дверців,
 На троє дверців, на дві віконці.
 В єднім віконци та сходить сонце,
 В другім віконци заходить сонце.
 На єдних дверцях сам Бог небесний,
 На других дверцях Божая мати,
 На третих дверцях білий молодчик.
 На нім кошулька барзо тоненька,
 Барзо тоненька, як сніг біленька.
 Де вна сі прала? в тихім Дунаю.
 Де сі крутила? коню в копиті.
 Де сі сушила? в лужку на шнурку.
 Де сі тачила? в Львові на столі.
 Де вна сі брала? в сьвітлі сьвітлонці,
 В сьвітлі сьвітлонці, в нові язбонці⁵.

По заведеню віри Христової на Русі різдво Христове припало на один час із давнім сьвятом коляди, обряди поганські помішали ся із християнськими, а в колядках заступлено імена давних богів християнськими сьвятими. В висше наведених колядках з'ображені суть боги як якісь незвичайні люди, герої. Та найлюбійше представляв собі нарід своїх богів, як сімю багатого господаря-хлібороба, що має велике хазяйство, воли, корови, вівці, багато поля, покритого рясними снопами та густими копами.

Низше наведена колядка подає образ хліборобського житя богів, причім назви давних староруских богів заступлено вже християнськими сьвятими:

(Мельодия як на стор. 172).

Чий же то плужок найранче вийшов? Гей дай Боже!
 Нашого пана господаронька,
 Господаронька чом Тимцуненька.
 В нього волоньки все половії,
 Я чепігоньки все золотії.
 Сьвітий Никола за плугом ходит,
 Сьвітий Михайло волоньки гонит,

⁵ Галицько-руські народні пісні з мельодиями зібрав у селі Ходовичах Др. Іван Колесса. Етногр. Збірн. XI. ст. 10, язбонька = избонька.

Сам му Господь Бог рілю всіває,
 Та Божий му Син поволочає,
 Божая мати їм їсти носить.
 Ей носить, носить, все Бога просит:
 "Зароди Боже густое жниво,
 Густое жниво, рісні снопоньки,
 Рісні снопоньки, густі копоньки".
 Дайже ти, Боже, сив кониченька,
 Жебис ним їздив межи копоньки,
 Як місиченько межи зьвіздоньки,
 Дай же ти, Боже, на дьвер⁶ щістенько,
 На дьвер щістенько, в дім здоровенько.
 Дай же ти, Боже, в городі зілі,
 В городі зелі, дома весілі.
 Дай же ти, Боже, в городі зело,
 В городі зело, дома весело.
 Бувай же здоров, господареньку,
 І сам з собою, з своїов жоною,
 І з діточками я с квіточками,
 І з усім домом, з Господом-Богом⁷.

Єсть спора пайка щедрівок, що не мають нічого спільного з культом богів і з релігією, а оспівують любовні відносини "милого" до "милої" та звеличують милого чи милу над усю родину. Се колядки величальні, що напропорочують скоре весіле в домі господаря. Отсі колядки мають багато спільного з веснянками, купальськими і весільними піснями, що оспівують любов, сватане і подружжє.

Ось примір такої величальної колядки:

Мірно.

Гей у са-доч-ку ви-но-гра-доч-ку зе-ле-на,
 зе-ле-на я-блінь чер-во-ні яб-ка зро-ди-ла.

Та стерегла їх гречная панна.
 Віходить д' неї батенько єї:
 "Зверж ми донечко пару яблочок!"
 "Ой я не звержу, милому держу".
 Гей у садочку і т. д.

⁶ дьвер = двір.

⁷ "Етнограф. Збірник" XI. ст. 10.

Віходить д' неї я братчик єї і т. д.
 Гей у садочку і т. д.
 Віходить д' неї сестричка єї і т. д.
 Гей у садочку-виноградочку,
 Зелена, зелена яблїнь червонї ябка зродила.
 Та стерегла їх гречная панна.
 Віходить д' неї миленький єї:
 "Зверж ми миленька пару яблочок!"
 "Ой я ти звержу, давно ти держу"⁸.

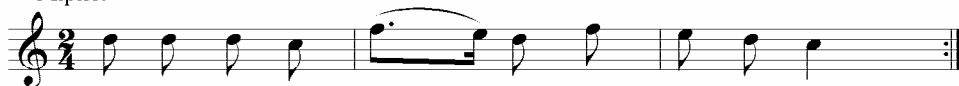
б. Веснянки – гагілки.

Осібним празником та веселими піснями витали давні Русини в дохристиянські часи при хід весни. Останки тих давних пісень і обрядів заховали ся в наших веснянках або гагілках, які ще й до нинї виспівують дівчата на великдень, виводячи при тім танки й ігри. У тих піснях оспівувано воскресене весни, побїду сьвітлих богів над темними, славлено родючу силу землі, благодатне сонце, весняний дощ і грїм. Взагалї у весняних співах та іграх бачимо образ того, що дїє ся весною на небї і на землі, бачимо борбу зими з лїтом. Весною у деяких сторонах України нарїд проганяє зиму в образї Мари: роблять куклу, котру називають Марою, убирають єї по жіночки, виносять на гору і палять, співаючи веснянки. "Кострубок", про якого співають у веснянках, се мабуть також давний бог тьми і зими, що завмирав з приходом весни; его-ж ховають і насміхають ся з него:

Ой Господи, сьвітий Цару,
 Вже Кострубок на цвинтару!
 Тепер я си погуляю,
 Як рибонька по Дунаю!
 А рибонька з каменцьима.
 А я собі з молодцьима.

Веснянки взагалї – пісні веселї, а є між ними багато шуточних і насмішливих. Весняне сьвято було веселим празником молодїжи, так як з приходом весни починає ся тепла пора гулянок та поетичний час кохання, коли то дівчата і парубки починають вечерами виходити із піснями "на вулицю". Тому то у веснянках співають часто про любов і про сватане:

Мірно.

У - же вес - на й о - скрес - ла й о - скрес - ла,
 Щось во - на нам при - нес - ла, при - нес - ла.

⁸ Етнографіч. Збірник XI. ст. 16.

А ялова дощечка, дощечка,
 По ні(й) ходит Насточка, Насточка.
 Ой ходила, леліла-леліла.
 Поки любка не вздріла – не вздріла.
 А як любка й уздріла й уздріла,
 Тай з лавоньки злетіла, злетіла⁹.

Мірно.

1. На - ша ми - ла я - гів - ко, я - гів - ко,
 2. Вста-вай же нам ра - нень - ко, ра - нень - ко,
 3. Вми-вай же нам ли - чень - ко, ли - чень - ко,

4. Хо-тят ті лю-ди взя-ти, Ми ті хо-че-мо да-ти.
 5. За ко-го ма-ту - сень-ко, За ко-го за-зу - лень-ко.
 7. Не пі-ду ма-ті - ноч-ко, Не пі-ду за-зу - лень-ко.

6. Ой за тка - чи - ка, за ре - міс - нич - ка
 8. Бо за тка - чи - ком ра - но вста - ва - ти
 цїв - ки су - ка - ти

Не піду матіночко! і т. д.¹⁰

Дехто догадує ся, що була староруска богиня Весна – тесаме що староіндійска Васана або Гулі і що нарід, не розуміючи сеї стародавньої назви, заступив її у своїх співах іменем Галя.

Мірно.

Чо - му Га - лю не тан - цю - єш, Га - лю, Га - лю,

Бо не ма - ю че - ре - вич - ків, ка - ва - лс - ру.¹¹

⁹ "Етногр. Збірник" XI. ст. 28.

¹⁰ "Етнограф. Збірник" XI. ст. 30.

¹¹ "Етногр. Зб." XI. ст. 27.

Звідси може пішла й назва весняних ігр "Ягівки", "Гаївки" або "Гагілки"; у деяких веснянках співають про Галю або Ягівку як про дівчину, котру сватають; мабуть се сватане відносило ся не до якої сільської дівчини Галі, – а до богині Весни, давньої Васани або Гулі. Затим назва Галі не була-б випадкова, а основувала-б ся на передхристиянських віруваннях; за сим згодом промавляє ще й тота обставина, що не в однім якім селі, а на широких просторах українсько-руських земель співають у веснянках про Галю, а весняні ігри й співи називають Гагілками або Гаївками.

Веснянки в'яжуть ся подібно, як колядки і иньші обрядові пісні з господарским хліборобским житєм; томуж часто співають у веснянках про саджене, оране, сійбу і иньші праці господарські.

Мірно.

Пи - та - ла сї ма - ти доч - ки, Ро - діт сї,
 Ци са - ди - ла о - гі - роч - ки.
 Ой са - ди - ла під - ли - ва - ла,
 Що не - ді - лі ві - зи - ра - ла,
 "Мо - ї лю - бі о - гі - роч - ки,
 ци ве - ли - кі ци ма - лень - кі Не рвіт сї".¹²

в. Купальські пісні.

У близькій звязи з весняним сьвятом стоїть літний празник Купала; значіне сего празника і доси ще не є достаточнo роз'яснене; тільки певного, що Купала сьвятковано на честь божества Сонця, яке 23. червня доходить до найбільшої висоти і сили, а від того часу починає уже повертати на зиму; купальські пісні й обряди вказують також на почитане Марени; була се мабуть богиня хмари і води, що спадає на землю дощем; Марену уважали заразом за богиню смерти, (слова Марена, смерть, мерти, мають спільний корінь). Назву Купала виводять від слова купати, тому що літні сили небесні, як сонце, грім, блискавка, дощ неначе купають землю, даруючи єї в час празника Купала найбільшу родючу силу. Сей празник змішано опісля із християнським сьвятом Івана Хрестителя.

Пісні й обряди, якими сьвяткує українсько-руський нарід празник Купала, переносить нас у дуже давні передхристиянські часи та з'ображують живо давню службу богам. І так хлопці й дівчата роблять куклу з соломи, вбирають єї по жіночки у вінок, в сорочку і плахту; сю куклу кладуть над водою і називають Купа-

¹² Етнографічний Збірник XI. ст. 29.

лом, що з'ображує Сонце. Рядом із Купалом ставлять другу куклу з вінників, соломи, кропиви, убрану квітками і стрічками – і називають її Мареною: вона з'ображує богиню води й хмари. Перед сими куклами ставлять стіл із усякою заставою та розкладають огонь: дівчата і хлопці, побравши ся за руки, танцюють і скачуть через огонь і співають купальські пісні на честь Сонця-Купала і Хмари-Марени:

Купала наша Купала,
Заграло сонечко на Йвана.
Ходили дівочки коло Мареночки,
Коло мого вудола (ідола) Купала,
Грати-ме сонечко на Йвана¹³.

Мабуть до купальських обрядів відносить ся й отся весільна пісня:

А в не - ді - лю ра - но мо - ре сї ро - зі гра - ло.
А не мо-ре то - то гра - є, а - ле сон-це сї ку - па - є.

Молодий потопає
Та на молоду покрикає:
Молодечко, голубочко,
Ратуй¹⁴ мене з моря!
Та не моя тото воля,
Ратовати тебе з моря.
Ані човна, ані весла,
Все буря віднесла¹⁵.

Пісні про Купала, що згадує ся рядом із сонцем, повірки про чудовий сіяючий цвіт папороти, що також з'ображує сонце, та купальські обряди, особливо палене огню – усе те доказує, що свята Купала празновано на честь божества Сонця.

Після ігри куклу Марену а найчастійше й Купала вкидають у воду.

Отсим обрядом можна-б пояснити, длячого у піснях купальних так як і в колядках співають так часто про п о т а п а ю ч у д і в ч и н у або липоньку:

¹³ Левицкий Нечуй: Світогляд укр. народу. стор. 34.

¹⁴ Ратовати у сій пісні значить тільки, що вийти заміж; порівн. А. Потебня "Объяснения малорусских и сродных народных посель". Варшава 1883. ст. 190 і пр.

¹⁵ Кольберг: Покуце I. 325.

Ой на річці на Дунаї
Там липонька потапає,
Та поверх гілочка випливає,
Вона дубочка прикликає:
"Та подай дубочку хоч гілочку!"
– Та нехай тобі кленок дає,
Що він з тобою вірно живе¹⁶.

Або:

Ішли дівочки в ліс по ягідочки,
Коло Водимеря Купала,
Іграло сонечко на Йвана!
Та припало дівкам та Дунай пливсти,
Та Дунай-море пливсти, три річеньки брести.
Та всі дівочки в плахтах шовківках,
Дівка Оленка в плахті чернітці.
Та всі дівочки Дунай перепливли.
Дунай перепливли, річки перебрели,
Дівка Оленка в Дунаї втонула¹⁷.

Або:

Усі дівки перебрели,
Одна дівка потонула,
Дорогі шати помочила,
Серебрані ключі упустила¹⁸.

В інших піснях потонувшу дівку називають "Моренкою", "Маренкою" або й "Маринкою".

Очевидно в народних піснях помішано уже "Купала" з "Мареною" і з християнським іменем "Марина". Славний учений український Потебня доказує, що потопаюча в морі чи в Дунаї дівчина, про яку співають у колядках, весільних і купальських піснях – се богиня Зоря або правдоподібніше богиня Сонце¹⁹.

Велика часть купальських пісень і обрядів вказує затим на умиранє, утоненє і похорони Сонця, котре від часу Купала починає сходити із своєї висоти, улягаючи темним і морозним зимовим силам.

Оттому то в ніч перед Купалом будить ся і сходить на землю усяка нечиста сила: відьми ходять доїти коров і усякі чари діяти, з'являють ся опирі й опиріці, виходять русалки, сліпа змія-мідяниця розкриває очі й нападає на людей, а цвїту папороті, що цвїте сеї ночі, стережуть чорти, духи і всяка нечиста сила.

¹⁶ Потебня згадана книжка ст. 195.

¹⁷ Потебня; зг. кн. ст. 198.

¹⁸ Потебня; зг. кн. ст. 202.

¹⁹ Зг. кн. ст. 70.

Рядом із Сонцем величано в купальських піснях і обрядах також інші світлі небесні сили, як грім і блискавку а разом оспівувано Марену, богиню хмари, води, моря, що була також богинею смерті²⁰.

У пісні купальській про брата, що забиває сестру, зображено поетичним способом звичайне в літі явище, як грім розбиває дощеву хмару, січе єї на дрібен дощ, від котрого родить ся на землі всяке зіле:

Торох торох да по дорозі,
Голос голос да по дуброві...
Що-ж то за торох по дорозі?
Що-ж то за голос по дуброві?
– Ой то брат сестру зарубать хоче,
А сестра в брата да просила ся:
"Ой братіку, мій голубчику!
Не рубай ти мене й у субітоньку,
Зарубай ти мене й у неділеньку.
Й у неділеньку рано по раненьку
Посічи ти мене да на дрібен мак
Да посій ти мене й у трох городочках,
А й уродить ся да тройзіллячко...
Що перве зіля, – тож василечки,
А друге зіля – тож барвіночок
А третє зіля – тож любисточок.
Що любисточок задля любощів,
А барвіночок задля дівочок,
А васильочок задля пахощів.
І до церкви йдуть і васильки несуть,
І мене спомануть і тебе прокленуть.

На Купала ворожать дівчата долю, подібно як на Різдво, пускають вінки на воду, а пісні купальські таксамо як веснянки і декотрі колядки оспівують любов, яка лучить милого з милою, звеличують милого чи милу над усю родину, розводять думки дівчини-відданиці про подружжє – хоч декотрі із тих пісень мають заразом глибоку основу у віруваннях народних і вказують очевидно на якісь давні божества, як приміром отся пісня:

Чорна хмаройка наступає,
Ой то царойко виїжджає
Та до царівни на зальоти.
А царівнойка злякала ся,
Под тройдереву сховала ся.
"Ой слуги-ж мої вірнейкії,
Крешіте вогні яснейкії,
Будем палити тройдереву,

²⁰ Як догадує ся Костомарів: "Истор. знач. ю. р. нар. п[о]сеннаго творчества" ст. 99.

Будем шукати царівнойку".
А царівнойка злякала ся:
Та до службойки озвала ся:
"Ой слуги-ж мої вірнейкії,
Гостріте ножі гострейкії,
Буду краяти кошулейку,
Поїду з царом до шлюбойку".
Не потрапила в полотенце
Тай розкраяла собі серце.
"Ой ліпше маю в землі гнити,
Ніж за царойком в сьвітї жити!
Ой ліпше буду землицею,
Ніж за царойком царицею"²¹.

Подібну пісню співає у нас нарід про Бондарівну, що не хотючи віддати ся в руки панови Каньовському чи Шінкевичеви, встромила собі ніж у серце.

Між купальськими піснями, подібно як між колядками, щедрівками і веснянками подибуємо побіч любовних тем також оспіване господарського житя:

Ой ти зелена дубровонько,
Як тебе рано спустошано,
Траву на сіно покошано.
Ой покошано й пограбляно,
Ще у копиці покладано.
Та zostało ся тройзіллячко,
Нікому-ж його ополоти.
Стоїть Іванко при воротах,
Ой стоїть же він при куточку,
Ой грає – грає у дудочку.
Ой грає – грає, виграває,
Свою Марисю викликає:
"Вийди, Марисю, серце моє,
Поллемо зілля майовоє,
Та поберемось серце моє"²².

г. Обжинкові пісні.

По укінченю жнива справляють у нас по селах обжинки і співають обжинкові пісні, у яких бачимо також відгомін давних обрядів, що подекуди нагадують весіле. У піснях обжинкових величано богів і заношено їм подяку за те, що дали урожай і допомгли щасливо зібрати з поля. Обжинкові пісні славлять красного па-

²¹ Житє і Слово 1894. I. ст. 279.

²² Ол. Пчілка: Житє і Слово 1894 I. ст. 278.

нича або господаря, що грає на вороному коні: се також якийсь давний бог (мабуть Громовик):

Господар молоденький,
Під ним кінь вороненький.
По подвірю грає,
Добру доленьку має.

Обжинкові пісні відносять ся в більшій часті до хліборобських господарських справ:

Повагом.

Ди - ву - ва - ли сї лі - си, Ди - ву - ва -
ли - сї лі - си, Де сї по - ді - ли вів - си?

Женчики позжинали
Желізними серпами,
Желізними серпами,
Біленькими руками²³.

Із усіх обрядових пісень весільні заховали найменше давних релігійних вірувань, за теж можна із них найбільше довідати ся про давний устрій родини з передісторичних часів; томуж даємо весільним пісням місце між піснями з життя родинного.

д. Поганські пісні, змінені на лад християнський,
і чисто християнські пісні.

Живі зносини давних Русинів з Греками та з полудневими Славянами – Болгарами і Сербами протягом девятого і десятого століття промостили дорогу християнській вірі на Руси. Вже на десятки літ перед Володимиром Великим, хрестителем Руси, ширить ся Христова віра у Києві так, що й на княжій дворі знаходить собі поклонників. Звісна річ, що вже баба Володимира, княгиня Ольга, прийняла Христову віру.

Колиж Володимир Великий 988. р. прийняв хрещене, християнство стало на Руси пануючою релігією і ширило ся скоро не лиш через проповідь, але й силою княжої поваги й власті. Давні поганські празники заступлено хрис-

²³ Етнографіч. Збірник XI. ст. 31.

тияньськими сьвятами; і так під Різдво ясного Сонця підложено Різдво Христове, сьвято весни заступлено празником Воскресеня Христового, Купала змішано з Іваном Хрестителем, сьвятий Ілія заступив у народних повірках місце давнього Громовака. Осінне сьвято на честь небіщиків заступлено християньськими поминками і комашнями, змішано богиню Сонця із Пятницею і сьв. Параскевою і т. д.

Довгі віки по охрещеню Руси удержували ся між народом в повній силі давні передхристияньські віруваня, що змішали ся з новими християньськими поглядами і витворили мішанину релігійну т. зв. двоєвіріє. Оцеє двоєвіріє проявило ся також і в народних обрядових піснях, як пр. в колядках і в щедрівках; висше привели ми колядку, в котрій імена поганських богів заступлено християньськими сьвятими. В декотрих піснях уже християньських проявляють ся релігійні погляди т. зв. еретиків, т. є. відступників від правдивої науки Христової. Отсі еретики, особливо болгарські богуміли ширили свої віруваня при помочи повістий і пісень, що були заказані церквою (т. зв. апокріфічних творів). Отсе й примір колядки, що показує мішанину релігійних поглядів і вірувань:

Швиденько.

Я з го-ри го - ри й о - мі - тай дво - ри Ра - дуй - сі,
ра - дуй - сі зем - ле, син нам сі Бо - жий на - ро - див.

Омітай двори, застилай столи,
Бо йдуть до тебе я в рік гостеньки,
Я в рік гостеньки, я всі сьвітїї,
Я всі сьвітїї за столом сидят:
Сьвятий Никола сїв конаєц стола,
Голову склонив, сльозоньку зронив;
Що сльоза кане, то Дунай стане,
Я в тім Дунаю Господь сї купле,
Господь сї купле я з сьвітим Петром.
Купаючи сї, сперечьили сї:
Я Петро каже, що небо більше,
Я Господь каже, що земля більша.
Надійшла ід ним Божая мати:
"Ой Петре, Петре, не переч Богу,
Бо земля більша: гори долини,
Я небо менше, бо все рівненьке"²⁴.

²⁴ Ів. Колесса: Етногр. Збірник XI. ст. 8.

Християнське духовенство в інтересі церкви старалося викоринити серед народу давню поганську віру, наказуючи і виклинаючи стародавні обрядові пісні, як "бісовскія пінія" або приноровлюючи ці пісні до християнських святих і празників. Таким чином заведене й розширене християнської віри спиноло розвій давньої релігійної поезії, а само християнство не змогло уже витворити у нас своєї національної поезії релігійної.

Не багато назбираєся чисто-народних пісень релігійних, що не відбігали-б більше або менше від науки християнської церкви, і то суть пісні по більшій частині книжного походження. Такі приміром коляди "Бог предвічний", "Нова радість стала", "Дивная новина", пісні про муки Христові (пр. "А в неділю дуже рано Йсуса Христа споїмано"), про святих: Николая ("Ой хто, хто Николая любить"), Олексія, Варвару, про смерть Лазаря, страшний суд і т. и.; такі пісні книжного походження прийняли ся між народом, але співають їх найбільше лірники.

Ось одна із кращих пісень про смерть:

Я по городу ходила, білі рученьки ломила;
 А за мною молодою ходе смертонька з косою:
 Хоче-ж мене умертвити, ще й косою закосити.
 "Ой смерть моя, рідна мати, чого ходиш коло хати?
 Літа-ж мої молодії, в мене діточки малії! –
 Подожди-ж ти час годину, поки зберу всю родину!"
 – "А я-ж тебе усе ждала, та все-ж тобі догожала; –
 Ти все в питках, ти все в гульках, а об смерти нема думки".
 Поки родинонька зійшла ся, душа з тілом розійшла ся.
 Оцеж тая шлях-дорога, що несуть тіло до гроба:
 Без кадила, без сьвітила, так ти душе заробила.
 На цім сьвітї панувала, душі царства не придбала"²⁵.

Б. Історичні і політичні пісні.

а) Пісні віка дружинного і княжого.

У піснях народних відбили ся сильнішим або слабшим відгомном усі важніші події, що вплинули на долю нашого народу та на зміни громадського і суспільного ладу. Такі пісні зовемо історичними тому, що вони подають неначе історію або поетичну літопись, що оповідає про судьбу нашого народу від найдавніших до найновших часів. Із декотрих пісень обрядових, особливо із колядок довідуємо ся не лишень про давні передхристиянські вірування наших предків, але й про давній горожанський побут українсько-руського народу. В колядках переховали ся спомини про ті дуже давні часи, коли то в нашім краю збирали ся воєнні дружини, що опісля під проводом своїх

²⁵ Грінченко. Етнографіческіє матеріали т. III. Черниговъ 1899. ст. 142.

князів із роду Руриковичів заволоділи рускою землею і панували у ній аж до татарських нападів. Колиж перевів ся княжий рід Руриковичів, заволоділи в полудневій Русі литовські князі з роду Гедиминовичів, що панували над литовсько-руськими землями аж до сполуки Литви і Русі з Польщею в унії люблинській (1569 р.). До віка дружинного і княжого відносить ся значне число колядок, що співають про воєнні подвиги князів і їх дружин, про далекі походи і здобуване городів, як прим. отсі колядки:

Мірно.

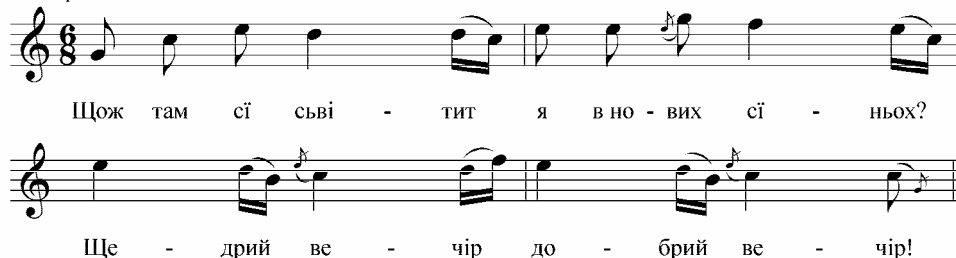

І - шли мо-лод - ці ра - но з церков - ці, Гей дай Бо-же!

І - шли мо-лод - ці ра - но з церков - ці, Гей дай Бо-же!

Стали вони си раду радити.
 Радять радоньку невеличеньку:
 "Скиньмо сі, браті, по золотому,
 По золотому, по червоному,
 Та купимо си золотий човен.
 Золотий човен, срібне весельце,
 Та пустимо сі крайом-Дунайом;
 Там ми чуємо доброго пана,
 Доброго пана, славного цара.
 Там ми будемо вірне служити,
 А він нам буде добре платити:
 Що по рокови – по коникови,
 По ясні(й) стрівці, хороші(й) дівці".
 Бувай-же здоров, білий молодче!²⁶

Мірно.

Щож там сі сьві - тит я в но - вих сі - ньох?

Ще - дрий ве - чір до - брий ве - чір!

²⁶ Ів. Колесса: Етногр. Збірник XI. ст. 1.

Там гречний панич васько збирає,
 Львів воювати, панни шукати.
 Як заїхали на першу гору,
 Як ударили з туга лученька –
 Аж сі Львовяне задивували!
 Винесли ему миску червоних.
 Він того бере, тей не дякує.
 Щож там сі сьвітит і т. д.
 Як виїхали на другу гору і т. д.
 Вивели ему та коня в сідлі,
 Він коня бере, тей не дякує.
 Щож там сі сьвітит і т. д.
 Як виїхали на третю гору і т. д.
 Вивели ему я панну в сріблі,
 Він панну бере, дуже дякує.
 Бувай же здоров, гречний молодче,
 Дай же ти Боже в городі зілі,
 В городі зілі, дома весілі.
 Бувай же здоров з вітцьом, з маткою,
 З вітцьом з маткою, з всьов челядкою²⁷.

У весняних піснях, як Воротар, співають також про здобуване города та ще й про данину, плачену князеві підданими. Замітна річ, що в весільних піснях молодого величають "князем", его дружину "боярами", а молоду зовуть "княгинєю". Весільні пісні згадують також про похід военний і напад на город або дім, що в ній живе молода княгиня. Отсе-ж суть відгомони дружинного і княжого віка.

б) Пісні козацького і гайдамацького віка.

Почавши від 16-ого століття, коли полудневу Русь прилучено до литовсько-польської держави, починають рускі пани-шляхтичі щораз то більше відчувувати ся від простого люду і від свого руского роду, врешті покидають свою мову і віру та стають Поляками, – а zarazом старають ся заводити панщиняні порядки; через те звернули они проти себе вороговане народних мас, що намагали ся скинути ярмо неволі.

Колиж Турки опанували береги Чорного моря (1475), змогла ся сила кримських Татар, що їх протягом чотирнайцятого і пятайцятого століття приборкали були литовсько-рускі князі. Турки і Татари назирають з великою силою на полудневі окраїни руских земель, що не знаходять належитої оборони у польській державі. Оттоді то посеред українсько-руского народу витворює ся нова воєнна верства – козацтво, що не лиш бере на себе оборону краю перед татарськими і турецькими нападами, але згодом стає до борби також із польським державним ладом та з па-

²⁷ Ів. Колесса: Етногр. Збірник XI. ст. 3.

нами, в обороні свободи і віри. Від кінця 16-ого до половини 17-ого століття піднімають козацькі проводирі цілий ряд кровавих повстань проти пановання шляхти на Україні²⁸. Врешті в 1648 р. зривають ся козаки а за ними й весь українсько-руський нарід під проводом гетьмана Богдана Хмельницького до завзятої боротьби, щоб порвати кайдани народної, суспільної і релігійної неволі. Хмельницький, вибивши ся зпід Польщі прилучує Україну договором переяславським (1654 р.) до московської держави, куди перли его особливо народні маси, сподіваючи ся кращої долі в сполуці з одновірною Москвою. Українці получили ся з Москалями, як вольні з вольними і рівні з рівними. Та показало ся небавом, що московські царі і не думали додержувати запряжених договорів: швидко засипали они Україну своїми московськими салдатами, воеводами та урядниками, почали безпощадно визискувати сей багатий край і українське населене на користь московської держави, торгували долею українського народу у договорах з сусідними державами, Польщею і Туреччиною, знищили поволи усі козацькі порядки а врешті державною силою забезпечили панщиняні порядки, які витворили ся були на Україні.

Протягом 16-го, 17-го і 18-го століття козацтво приймало дуже визначну участь в судьбах рідного краю: провадячи із грабіжними сусідами завзяту боротьбу за свободу українсько-руського народу та стаючи особливо в обороні народних мас супроти усякого насильства і поневолення, – козаки заслужили собі лицарську славу і вдячну пам'ять у народу, що звеличив їх діла у нечисленних піснях і думах. Найдавнійші пісні козацького віка оспівують борбу з Татарами і Турками, як прим. пісня про лицаря Супруна:

До маршу.

Ой не знав ко - зак та не знав Су - прун, Як сла - ви за -
 жи - - - ти, Гей зі - брав вій - сько
 слав-не за-по-розь - ке, Тай пі-шов ор - ду би - ти.

Гей у суботоньку проти неділоньки
 Супрун із ордою стяв ся,
 Гей, а в неділю, в обідню годину
 У неволеньку попав ся.

²⁸ Косіньский 1692, Лобода і Наливайко 1596, Тарас Трясило 1630, Павлюк 1637, Острияна і Гуня 1638.

Ой, як почали превражі мурзаки
 Козака Супруна вязати,
 Гей, ой став козак, став Супрун
 Стиха-голос промовляти:
 "Не в'яжіть мене, превражі мурзаки,
 Назад рученьками,
 Гей хоч виведіть а хоч винесіть
 Мене на Савур-могилу.
 Гей хоч виведіть, а хоч винесіть
 Мене на Савур-могилу,
 Нехай же я стану, подивлюся
 На свою рідну Україну".
 Висока могила, широка долина,
 Сизий орел пролітає,
 Гей стоїть військо славне запорозьке
 Як золото сяє²⁹.

Ось що співають у піснях про напади татарських орд на Україну:

Повагом.

За - жу - ри - лась У - кра - ї на, що ні - де про - жи - ти,
 Ой ма - лень - ких ви - топ - та - ла, ве - ли - ких за - бра - ла,
 Гей, ви - топ - та - ла ор - да кінь - ми ма - лень - кі - ї ді - ти.
 Гей, на - зад ру - ки по - стя - га - ла, під ха - на по - гна - ла.³⁰

В обороні рідного краю пролили козаки чимало крові на степах України, як співають у пісні:

Козак гору проїжджає,
 Сам до неї промовляє:
 "Горо-ж моя, горо біла!
 Чому-сь давно не згоріла?"
 – Тому-м давно не згоріла,
 Бо я кровйов обкипіла.
 – А якою? козацькою,
 Ба й мішанов з турецькою.

²⁹ Лисенко; Збірник укр. пісень V. ст. 6.

³⁰ Лисенко; Збірник укр. пісень IV. ст. 11.

Кінець п'ятнадцятого і майже цілий шіснайцятий вік то були для України-Руси часи страшного ярма і бича бісурманського. Напади ішли за нападами, особливо, від коли польська і московська держава почали змагати ся о пановане над українсько-руськими землями, причім одні і другі призивали на поміч кримських Татарів. Русь-Україна стає для Татарів місцем ловлі невольників, котрих набирала орда нераз по кількадесять тисячів.

Гірка була доля таких невольників: їх продавали Татари і Турки на торгах, як робучий скот, відтак уживали їх до найтяжших робіт, приковували до галяр, то є воєнних кораблів, щоб гребли веслами, а знатніших держали по темницях, ждучи на багатий окуп.

Ось як оспівує дума долю невольників, що коротали жите на турецькому судні:

У сьвяту неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
У гору руки підіймали, кайданами забряжчали,
Господа милосерного прохали та благали:
"Подай нам Господи з неба дрібен дощик,
А з низу буйний вітер!
Хочай би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля,
Хотяй би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
Да вже ся нам турецька бусурманська каторга надоїла:
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке молодецьке коло жовтої кости пошмугляло!"
Баша турецький бусурманський,
Недовірок християнський,
По ринку він похожає,
Він сам добре зачуває;
На слуги свої на Турки-яничаре зо зла гукає:
"Кажу я вам, Турки-яничаре, добре ви дбайте,
Із ряду до ряду захожайте,
По три пучки тернини і червоної таволги³¹ набірайте.
Бідного невольника по тричі в однім місці затинайте!"
То ті слуги Турки-яничаре добре дбали,
Із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набірали.
По тричі в однім місці бідного невольника затинали,
Тіло біле козацьке молодецьке коло жовтої кости обривали.
Кров християнську невинно проливали.
Стали бідні невольники на собі кров християнську зобачати,
Стали землю турецьку і віру бусурманську клясти-проклинати:
"Ти земле Турецька, віро бусурманська,
Ти розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матерю,
Або брата з сестрою

³¹ лоза.

Або мужа з вірною жоною!
 Визволь, Господи, всіх бідних невольників
 З тяжкої неволі турецької,
 З каторги бусурманської
 На тихі води,
 На ясні зорі,
 У край веселий,
 У мір хрещений,
 В городи християнські!
 Дай Боже миру царському
 Народу християнському
 Славу на многі літа!"³²

Часами невольники, діждавши ся доброї нагоди, утікали із тяжкої неволі; багато таких утікачів гинуло у безлюдному степу без води й хліба; інших здоганяла турецька погоня і завертала або убивала їх без пощади.

Таку невдалу утечу невольників оспівано в одній з найкращих дум про "побіг трех братів із неволі турецької із Азова"; двох утікало на конях, а третій пішки підбігав за ними і благав, щоб его підвезли. Середуший брат рад був поратувати пішого піхотинця, та найстарший не хотів подождати. І от найменший брат, добігши до Осагур-могили, паде знесилений голодом, спрагою і тяжкою дорогою:

На небо взирає,
 Тяжко воздыхає:
 "Голово моя козацькая!
 Бувала ти у землях турецьких,
 У вірах бусурманських;
 А тепер припало на безвідді, на безхлібі погибати.
 Девятий день хліба в устах не маю,
 На безвідді, на безхлібі погибаю!"
 Тут теє промовляв... не чорна хмара налітала,
 Не буйні вітри вінули,
 Як душа козацька молодецька з тілом розлучалась.
 Тоді вовці-сіроманці нахожали,
 І орли чорнокрильці налітали,
 В головках сідали,
 З лоба чорні очі висмикали,
 Біле тіло коло жовтої кости оббірали,
 Жовту кість попід зеленими яворами розношали,
 І комишами вкривали"³³.

Отсеж похорони козацкі серед безлюдного степу. Не поратували старші брати молодшого, та й самі не втекли перед турецькою погонею:

³² Антонович і Драгоманов: "Историческія пѣсни малорускаго народа". І. ст. 88.

³³ Антон. і Драгом. Историч. пѣсни малорусс. народа т. І. ст. 117.

І не сизі орли заклекотали,
 Як їх Турки-яниченьки ізза могили напали,
 Постреляли, порубали,
 Коні з добиччу назад у город у Турещину позавертали.
 Полягли двох братів голови вище річки Самарки,
 Третя у Осаур могили.
 А слава не вмере, не поляже
 Од нині до віка!³⁴

Бувало й таке, що невольниця, попавши в руки якого визначного Турка, приймала турецьку віру і жилк опісля в розкошах; такі потурчені бранки діставали іноді в руки ключі від скарбів і від тих камяних темниць, у яких коротали свій вік турецькі невольники. Оттака була й Маруся, дочка попа з Богуслава, що про неї співають у думах; потай від свого пана відомкнула вона темницю і спитала невольників:

"Гей козаки, ви біднії невольники!
 Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера?"
 Невольники відповіли:
 "Гей дівко бранко,
 Марусю попівно Богуславко!
 Почім ми можем знати,
 Що в нашій землі християнській за день тепера?
 Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
 Божого сьвіту, сонця праведного у вічі собі не видаєм?
 То ми не можемо знати,
 Що в нашій землі християнській за день тепера".
 Тоді дівка бранка
 Маруся попівна Богуславка
 Теє зачуває,
 До козаків словами промовляє:
 "Ой козаки, ви біднії невольники!
 Що сььогодні у нашій землі християнській Великодняя субота,
 А завтра сьвятий празник, роковий день Великдень".
 То тоді ті козаки теє зачували,
 Білим лицем до сирої землі припадали,
 Дівку бранку,
 Марусю попівну Богуславку
 Кляли-проклинали:
 "Та бодай ти, дівко бранко
 Марусю попівно Богуславко,

³⁴ Антонович і Драгоманов: Историчес. пѣсни малорус. народа т. I. ст. 120. Отся дума зложена не пізнійше як на початку 16. столітя, коли степ межі Азовом а лівобережною Україною був еще трудно-проходимою пустинею, бо вже в другій половині 16. столітя з'являють ся на річці Самарці запорожскі оселі.

Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам сьвятий празник, роковий день
Великдень сказала!"³⁵

Колиж турецкий пан вийшов до мечети, Маруся випустила усіх бранців на волю та переказала до свого батька у Богуслав, щоб він не збирав великих скарбів маєтків, щоб не викупляв її з турецької неволі, бо вже вона

"Потурчилась, побусурменилась
Для роскоші турецької,
Для лакомства нещасного!"

Та більше було таких невольників і невольниць, що рвали ся душею до рідного краю та воліли терпіти найтяжшу неволю, як покидати свою віру і мову та жити в турецьких розкошах. Звісна є народна пісня про матір, що попала в неволю до свого зятя Татарина.

Дочка, не спізнавши матери, завдала їй три роботи:

Оченьками стадо пасти,
Рученьками кужіль прясти,
Ноженьками колисати.
Теща дитя колисала,
І дитині приспівала:
"Люлю люлю, татарчатко,
По доненці унучатко!
Бодай стадо виздыхало,
Бодай кужіль спопелїла,
Бодай дитя скаменїло!" ...
Ой побїгла татарочка,
Бїгла боса без пояса,
Та вдарила по личеньку
Свою рїдну матїноньку.
– "Ой ти доню, моя доню!
Не тїлько-м тя годувала,
По личеньку-м тя не била".
"Мамко-ж моя старенькая!
Почом же-сь мя їспознала,
Що-сь мя доненьков назвала?"
– "В недїлю-сь барвінок рїзала,
Тай-сь си пальчик відрїзала,
І по тому-м тя спізнала".
"Мати моя, мила мати!
Скидай з себе тїї лати,
Возьми дорогїї шати,

³⁵ Ант. Драг: Істор. п□с. м. нар. т. I. ст. 230.

Будеш з нами панувати".
– "Ліпші мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати;
Я не хочу панувати,
Піду в свій край загинати"³⁶.

Не проміняв також своєї віри і народности на турецькі розкоші славний отаман запорожський Самійло Кішка, що довгі літа просидів у турецькій неволі. Із 350 товаришами-Запорожцями – як оспівує дума – сидів він закований на військовому кораблі турецького князя Алкана-паші. А був на тій галері також Лях-Бутурлак,

"Клюшник галерський,
Сотник переяславський,
Недовірок християнський,
Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять чотири як став на волі,
Потурчив ся, побусурманив ся,
Для панства великого,
Для лакомства нещасного!"

Коли Алкан-Паша, припливши з галерою до міста Козлова у Криму, загуляв у дочки тамошнього князя (Санджаківної) – Кішка просив Бутурлака, щоб хоч старшину козацьку розкував на часочок із кайданів; на се-ж відповів Бутурлак:

"Ой Кішко Самійлу, гетьмане запорозський,
Батьку козацький!
Добро ти учини:
Віру християнську під нозі підтопчи,
Хрест на собі полами!
А ще будеш віру християнську під нозі топтати,
Будеш у нашого пана молодого за рідного брата пробувати.
То скоро Кішка Самійло зачував,
Словами промовляв:
"Ой Ляше-Бутурлаче, сотнику переяславський,
Недовірку християнський!
Бо дай же ти того не дождав,
Щоб я віру християнську під нозі топтав!
Хоч буду до смерті біду та неволю приймати,
А буду в землі козацькій голову християнську покладати.
Ваша віра погана,
Земля проклята!"
.....
Став Лях-Бутурлак дорогії напитки пити-підпивати,
Стали умисли козацьку голову клюшника розбирати.

³⁶ Ант.-Драг.: Историч. п.с. малор. нар. т. I. ст. 288.

"Господи! есть у мене що іспити і ісходити,
Тільки ні з ким об вірі християнській розговорити".
До Кішки Самійла прибуває,
Поруч себе сажаяє,
Дорогого напитка метає,
По два, по три кубки в руки наливає"³⁷.

Самійло Кішка користаючи з того, що ключник упив ся, забрав у него ключі і розкував усіх товаришів-Запорожців, що вирізали турецьку залогу і на турецькому судні вернули щасливо до рідного краю.

Таким же лицарем як Самійло Кішка показав себе також козак Байда, що не дав ся на підмову турецькому султанови, як співає пісня:

Із тиха помалу.

Ой пе Бай - да мед го-рі-лоч - ку Та не день не ніч - ку
та не го-ди-ноч - ку, Та не день не ніч - ку та не го-ди-ноч - ку.

Прийшов до його цар турецький:
"Ой що-ж ти робиш, Байдо молодецький?"
– Ой пю, царю, мед, горілочку,
Та не день, не нічку та не годиничку.
"Покинь, Байдо, байдувати,
Сватай мою дочку та йди царювати".
– Твоя дочка поганая,
Гей а твоя віра, віра проклятая!
Ой як крикне цар турецький
Та на свої слуги, слуги модецькі:
"Візьміть Байду ізв'язіте
Та за ребро гаком, гаком зачепіте!"
Взяли Байду ізв'язали
Тай за ребро гаком, гаком зачіпали.
Висить Байда на дубочку,
Та не день, не два тай не одну нічку.
Прийшов до його цар турецький:
"Ой що ти бачиш, Байдо молодецький?"
– Бачу, царю, два дубочки,
А на тих дубочках седять голубочки:

³⁷ Ант.-Драг.: Ист. п□с. малор. нар. I. 212.

Позволь царю, лучка взяти,
Тобі на вечерю голубочка зняти.
Ой як стрельнув Байда з лука,
Та попав царя поміж самі вуха,
А царицю в потилицю,
А цареву дочку в саму головочку.
– Тобі царю в землі гнити,
Байді молодому мед, горілку пити"³⁸.

По думці учених отся пісня відносить ся до князя Дмитра Вишневецького, що був основателем першої запорожської Січи, на дніпрових островах Томаківці і Хортиці в половині 16-го століття.

Байда Вишневецький дав ся у знаки Туркам кількома сьмілими виправами на Крим; опісля дістав ся в руки Турків, що покарали єго страшною смертию: три дні мучив ся Байда, зачіплений ребром за зелізнй гак.

Се річ менчої ваги, чи пригоди, описані у висше згаданих думах, пережив князь Вишневецький, чи Самійло Кішка, чи який иньший козак лицар, чи врешті се оповіданя зовсім видумані або й перейняті із чужоземних творів. Важне ось що: утеча невольників із Азова, турецька погоня, смерть утікачів у степу, визволенє невольників потурченою бранкою, вирізанє турецької залози на кораблі через розкованих гребців-невольників, жорстоке покаранє у Царгороді лицаря-запорожця – взагалі, факти, що послужили за основу історичних дум і пісень – були взяті живцем із тодішного побуту української людности у тих часах, як козаки, посуваючи свої займища у низ Дніпром до берегів Чорного моря, мусіли зводити криваві борби з Турками і кримськими Татарами. Головна вага отсих історичних пісень і дум лежить у тім, що они подають вірне з'ображенє історичної доби, народних змагань та обставин, серед котрих приходилось жити і воювати козакам протягом 16-го і 17-го віка. Такі лицарі, як Байда, Самійло Кішка із своїми товаришами-Запорожцями се не видумані особи, а вірні представителі тодішного козацтва. Потурчені невольники й невольниці, Лях Бутурлак, Маруся Богуславка – се також живі типи, яких багато водило ся в часах турецької неволі.

Взагалі історичні думи, се живі картини із козацко-турецьких воєн, а склали їх понайбільше козаки-лицарі, що самі брали участь у походах, битвах, у плавбі морській, або що й самі зазнали турецької неволі та опісля каліками вертали на Україну. Богато було між козаками і таких, що возили з собою кобзу-бандуру – прозвану ізза того "подорожною". Хто-ж, як не самі невольники, зложили отсі слова в думі про Марусю Богуславку:

Ой визволи, Боже, нас всіх бідних невольників
З тяжкої неволі,
З віри бусурменської
На ясні зорі,
На тихі води,

³⁸ Лисенко: Збір. укр. пісень. III. ст. 7.

У край веселий,
 У мир хрещений!
 Вислухай Боже у просьбах щирих,
 У нещасних молитвах
 На с бідних невольників!³⁹

Про козацькі повстання перед Хмельницьким не переховалось ніяких пісень народних, ані дум. Зате війни Хмельницького із Польщею найшли голосний відгомін в народній поезії. Історичні думи згідно з козацькими літописями показують, які були правдиві причини того всенародного повстання, що увесь нарід українсько-руський від Дону аж по Карпати і Сян підніс збройну руку проти польсько-шляхотської управи:

"Земле польска, Україно подольска!
 Та вже тому не річок не два минає,
 Як у християнській землі добра не має,
 Як зажурилась тай заклопоталась бідна вдова;
 То не бідна вдова – то королевська земля"⁴⁰.
 "Як жиди-рандарі
 Всі шляхи козацькі зарандовали,
 Що на одній милі
 Да по три шинки становили.
 Становили шинки по долинах,
 Зводили щогли по високих могилах.
 І щеж то жиди-рандарі
 У тому не перестали:
 На славній Україні всі козацькі торги заорандували,
 Да брали мито-промито:
 Од возового
 По пів золотого,
 Од пішого пішениці по три денежки⁴¹ мита брали,
 Од неборака старця
 Брали кури да яйця,
 Да іще питає:
 "Чи нема котик сце цого?"
 І щеж то жиди-рандарі
 У тому не перестали:
 На славній Україні всі козацькі церкви заорандовали.
 Которому-б то козакови альбо мужику дав Бог дитину появити,
 То не йди до попа благословить ся,
 Да пійди до жида-рандара, да полож шостак, щоб позволив
 церкву одчинити,

³⁹ Антонович і Драгоманів: Историч. п□сни малорусскаго народа т. I. ст. 233.

⁴⁰ Ант.-Драг.: Истор. п□с. малор. нар. т. II. ст. 25.

⁴¹ гроші.

Тую дитину охрестити.
Щеж то которому-б то козаку альбо мужику дав Бог дитину одружити,
То не йди до попа благословить ся,
Да пойди до жида-рандара, да полож битий тарель (таляр),
щоб позволив церкву одчинити,
Тую дитину одружити.
Щеж то жиди-рандарі
У тому не перестали:
На славній Україні всі козацькі ріки заорандовали,
Котрий би то козак альбо мужик ісхотів риби ловити,
Жінку свою з дітьми покормити.
То не йди до попа благословить ся,
Да пійди до жида-рандара, да поступи йому часть оддать,
Щоб позволив на річці риби вловити,
Жінку свою з дітьми покормити".
Тоді-ж то один козак мимо кабака⁴² іде,
За плечима мушкет⁴³ несе,
Хоче на річці утя⁴⁴ вбити,
Жінку свою з дітьми покормити.
То жид-рандар у кватирку поглядає,
На жидівку свою стиха словами промовляє:
"Ей, жидівочко-ж моя Рася! (Рейзя),
Що сей козак думає, що він у кабак не вступить,
За денежку горілки не купить,
Мене, жида-рандара не попросить,
Щоб позволив йому на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити".
Тоді-то жид-рандар стиха підходить,
Козака за патлі хватає.
То козак на жида-рандара скоса, як ведмідь, поглядає,
Іще жида-рандара мостивийм паном узиває:
"Ей, жиду, каже, жиду-рандаре.
Мостивий пане!
Позволь мині на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити".
Тоді жид-рандар у кабак входить,
На жидівку свою стиха словами промовляє:
"Ей, жидівочко-ж моя, Рася!
Буть мині тепер у Білій Церкві наставним равом (рабіном):
Назвав мене козак мостивим паном"⁴⁵.

⁴² шинку.

⁴³ стрільбу.

⁴⁴ дику качку.

⁴⁵ Ант. і Драгом.: "Историч. п[о]сни", т. II. ст. 20-22.

Та з виступленем Хмельницького скінчила ся жидівська господарка на Україні:

Тогді-то у сьвятий божественний день у четверток,
Як жиди-рандарі у Білу Церкву на сейм збирались,
Один до одного стиха словами промовляли:
"Ей, жиди-ж ви, жиди-рандарі!
Що тепер у вас на славній Україні слишно?"
"Слишен – говорить – тепер у нас гетьман Хмельницький:
Як од Білої Церкви да до славного Запорожа
Не така стоїть жидівська сторожа!"
Тоді обозветь ся один жид Оврам
(У того був невеликий крам, –
Тільки шпильки та голки,
Що ходив поза Дніпром та дурив козацькі жінки):
"Ей, жиди-ж ви, жиди-рандарі!
Як із Низу (з Запорожа) тихий вітер повіне,
Вся ваша жидівська сторожа погине".
Тогді-ж то, як у сьвятий день божественний у вовторник
Гетьман Хмельницький козаків до сходу сонця у поход виправляв
І стиха словами промовляв:
"Ей козаки ви, діти, друзі!
Прошу вас; добре дбайте,
Од сна вставайте,
Руський очинаш читайте.
На славу Україну прибувайте,
Жидів-рандарів у пень рубайте,
Кров їх жидівську у полі з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської у поругу не подайте,
Жидівському шабашу не польгуйте"⁴⁶.
О тогді-то всі жиди-рандарі догадливі бували,
Усі до города Полонного повтікали.
Тогді-то Хмельницький на славу Україну прибував,
Ні одного жида-рандара не заставав.
Тогді-то Хмельницький не пишний бував,
До города Полонного прибував,
Од своїх рук листи писав,
У город Полонного подавав,
А в листах приписував:
"Ей Полоняне, полонянська громада!
Колиб ви добре дбали,
Жидів-рандарів міні до рук подали".
Тоді-то Полоняне йому одписали:
"Пане гетьмане Хмельницький!

⁴⁶ не давайте полекші.

Хоть будем один на одному лягати,
А не можем тобі жидів-рандарів до рук подати".
Оттоді-то Хмельницький у другий раз листи писав,
У город Полонного подавав:
"Ой Полоняне, полонянська громада!
Нехороша ваша рада.
Єсть у мене одна пушка Сирота, –
Одчинять ся ваші залізні широкі ворота".
Оттогді-то, як у сьвятий божественний черверток
Хмельницький до сходу сонця уставав,
Під город Полонное ближей прибував,
Пушку Сироту упереду постановляв,
У город Полонного гостинця подавав.
Тоді-то жиди-рандарі
Горким голосом заволали:
"Ей Полоняне, полонянська громада!
Колиб ви добре дбали.
Од Польщі ворота одбивали,
Да нас за Вислу хоч у одних сорочках пускали!
То-б ми за річкою Вислою пробували,
Да собі дітей дожидали,
Да їх добрими ділами наущали,
Щоб на козацьку Україну і кривим оком
не поглядали".
Оттогді-то козакам у городі Полонному дана воля
на три часа с половиною:
"Пийте, гуляйте,
Коло жидів-рандарів собі здобу хорошу майте".
Тоді-то козаки у городі Полонному пили-гуляли,
Здобу хорошу собі коло жидів-рандарів мали;
Обратно на славу Україну прибували,
Очертом⁴⁷ сідали,
Сребро й злато на три часті пайовали:
Первую часть на Покрову Січовую
да на Спаса межигорського оддали,
Другу часть на меду да на оковиті й горільці пропивали,
Третью часть между собою, козаками, пайовали.
Тогді-то не один козак за пана гетьмана Хмельницького Бога просив,
Що не один жидівський жупан зносив⁴⁸.

Наведені думи доказують, що визиск робучого люду та ображування його релігійних і національних почувань викликали загальне огірчене і невдоволене українського народу із тодішніх по-

⁴⁷ кругом.

⁴⁸ Антон. і Драгом.: "Историч. пѣсни". т. II. ст. 20-25.

рядків – а ненависть поспільства звернула ся проти шляхти і проти жидів. Богдан Хмельницький, піднявши війну з Польщею, загадав вернути Україні волю,

Козакам козацькі порядки подавати,
За віру християнську одностайне стати⁴⁹.

Ось-як завзиває Хмельницький нарід до повстаня:

"Ей козаки, діти, друзі-молодці!
Прошу я вас, добре дбайте,
От сна уставайте,
Руський отчинаш читайте,
На ляцські табури⁵⁰ наїзджайте,
Ляцські табури на три части розбивайте,
.....
.....

Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подайте!"⁵¹.
"Друзі, панове-молодці, охотники, броварники!
Годі вам по броварях пива варити,
По винницях та й по проваллях валять ся,
Та йдіть ви жидів та ляхів з України згоняти,
То будете ви собі мать
Хоть на три дні хорошенько по козацькій погулять!"
Як почали друзі панове-молодці
Жидів та ляхів з України зганяти, –
Та в которого не було драної невірної кожушини,
То й той надів жидівські кармазини!
Та вони собі хорошенько по козацькій похажали
Та ще й по карманах срібні гроші мали,
Щеж то рано-пораненьку в середу,
Як заняв пан Хмельницький поперед себе жидів череду:
Которі жиди шабашували,
А которі до города Польского (Полонного) утікали⁵².

По перших побідах Хмельницького над Жовтими Водами і під Корсунем на-стали грізні часи для польської шляхти і жидів на Україні:

Отсе, панове-молодці, над Полонним не чорна хмара вставала;
Не одна пані ляшка удовою зосталась⁵³.

⁴⁹ Ант. і Драг. "Истор. п□сни". т. II. ст. 4.

⁵⁰ військо.

⁵¹ Ант. і Драг.: "Истор. п□сни". т. II. ст. 7.

⁵² Ант. і Драг.: "Истор. п□сни". т. II. ст. 26-27.

⁵³ Ант. і Драг. "Ист. п□с." т. II. ст. 35.

Швидко як буря перетягнув Хмельницький через Україну із своїми військами настигаючи на утікачів:

То пан Хмельницький, житель чигиринський,
То він ночі не досипляє,
Коло Случі-річки ляхів і жидів доганяє,
Скоро догнав у вечері пізно –
І там стало повернуть ся тісно...
І там до них прибуває,
Ще на козаків гукає, словами промовляє:
Друзі, панове молодці! до Случі-річки прибувайте,
Жидів та ляхів у пеня рубайте
І до їх по козацькій словами промовляйте:
"Жиди та ляхи, примічайте:
От буде по той бік Случі ваше,
А по сей бік буде пана Хмельницького і наше!"⁵⁴

З насмішками описує дума утечу шляхти і жидів перед козаками:

Ой которих гнали до Прута,
Була дороженька барзо крута;
Которих до Бузька,
Була дороженька барзо грузька;
А которих до Хотини,
То біжу чи попотіли⁵⁵.

Жидове чогось догадались,
На річку Случу тікали.
Которі тікали до річки Случі,
То погубили чоботи й онучі;
А которі до Прута,
То була від козаків Хмельницького доріженька барзо крута.
На річці Случі
Оломили міст ідучи,
Затопили усі клейноти
І всі лядські бубни.
Которі бігли до річки Росі,
То zostали ся голі й босі.
Обізветь ся первий жид, Гичик,
Тай хапаєть ся за бичик.
Обізветь ся другий жид Шльома:
"Ой я-ж пак не буду на сабас дома!"
Третій жид озветь ся Оврам:

⁵⁴ Ант. і Драг.: "Истор. п[о]сни", т. II, ст. 28-29.

⁵⁵ Ант. і Драг.: "Ист. п[о]сни", т. II, 37; – попотіли = попріли.

"У мене не великий крам:
 Шпильки, голки,
 Креміння, люльки,
 Так я свій крам
 У коробочку склав
 Та козакам пятами накивав".
 Обізветь ся четвертий жид, Давидко:
 "Ой, брате Лейбо, уже-ж пак ізза гори козацькі корогви видко!"
 Обізветь ся пятий жид, Юдко:
 "Нумо до Полонного утікати прудко!"
 Тоді жид Лейба біжить,
 А живіт дріжить;
 Як на школу погляне,
 Його серце жидівське зівяне:
 "Ей школо-ж моя, школо мурована!
 Тепер тебе ні в пазуху взяти,
 Ні в кишеню сховати,
 Але-ж доведеть ся Хмельницького козакам покидати"⁵⁶.

Шляхта, утікаючи з України, проклинає жидів як винувників нещастя:

Гей ви, жидове,
 Поганські синове!
 На що то ви великий бунт, тревоги зривали,
 На милю по три корчми становили,
 Великі мита брали:
 Від возового
 По пів золотого,
 Від пішого по два гроші,
 А ще не минали сердешного старця, –
 Відбірали пшоно та яйця!
 А тепер ви тії скарби збирайте
 Та Хмельницького їдняйте;
 А то, як не будете Хмельницького їднати,
 То не зарікайтесь за річку Вислу до Полонного прудко тікати"⁵⁷.

Вслід за перемогами Хмельницького над Жовтими Водами під Корсуном і під Пилявою запанувало велике одушевлене серед народу, пробудило ся у него приспане почуте власної сили, що й виливається у пісні:

⁵⁶ Ант. і Драг.: "Истор. п[і]сни", т. II. ст. 34-35.

⁵⁷ Ант. і Драг.: "Истор. п[і]сни". т. II. ст. 34.

Роз-ли-ли-ся кру-ті бе-режеч-ки, гей, гей, гей, гей!
 по роз-дол-лі, по-жу-ри-лись слав-ні ко-зачень-ки, гей, гей, гей, гей!
 у не-во-лі.

Гей ви хлопці, ви добрі молодці, гей, не журіть ся,
 Посідлайте коні воронії, гей, садовіть ся.
 Та поїдем у чистее поле, гей, у Варшаву
 Та наберем червоної китайки, гей, та на славу;
 Гей щоб наша червона китайка, гей, не злиняла,
 Та щоб наша козацькая слава, гей, не пропала.
 Гей щоб наша червона китайка, гей, червоніла,
 А щоб наша козацькая слава, гей, не змарніла.
 Гей у лузі червона калина, гей, похилила ся,
 Чогось наша славна Україна, гей, засмутила ся.
 А ми-ж тую червону калину, гей, та піднімемо,
 А ми-ж свою славну Україну, гей, та розвеселимо⁵⁸.

До часів Хмельнищини відноситься ця пісня про Ничая, що її співають також у нас в Галичині. Після збараскої побіди козаків над польськими військами заключено у Зборові 1649 р. мир, силою котрого права козаків були забезпечені, але простому людови велено вертати опять у підданство до давних панів-дідичів. Не дивота, що такий договір розбудив велике невдоволене серед мас простого люду, котрі не увійшли в спис козацького війська і мусли повертати до панщини. Оттоді то виступає Ничай, полковник брацлавський, як прихильник народних мас і оборонець свободи. Коли гетьман польського війська Калиновський задумав мимо застереження в зборівськім договорі увести польське військо до козацьких воєвідств, щоб силувати людий до панщини, Ничай рушив проти него з козаками, та заскочений неожидано в місточку Красному згинув у битві.

Ось що співає народна пісня про Ничаєву смерть:

"А которий козаченько буде з вас у місті,
 Поклоніть ся мойй жінці, нещасній невісті.
 Нехай вона назбирає сребла, злота досить,
 Нехай мене викупляє тай останку просить!"

⁵⁸ Ант. і Драг. "Истор. пѣсни". т. II. ст. 50. ноти по Лисенку.

Не хотіли вражі ляхи сребла, злота брати,
 А веліли Нечаєнька в дрібний мак сікати.
 "Гей молоді козаченьки, котрий буде в місті,
 Поклоніть ся матусеньці, нещасній невісті;
 Нехай вона, нехай плаче, а вже не виплаче,
 Ой над сином, над Нечаєм чорний ворон краче".
 За час, за годинку, за малу хвилинку,
 Качаєть ся Нечаєва головка по ринку.
 Ой не дбали вражі ляхи на козацьку вроду,
 Рвали тіло по кавалку, пускали на воду⁵⁹.

Переховала ся також пісня про славного полковника козацького Перебийноса
 або Кривоноса:

Не дивуйте ся, добрії люде,
 Що на Україні повстало:
 Ой за Дашевом під Сорокою
 Множество ляхів пропало.
 Перебийніс водить не много,
 Сім сот козаків з собою,
 Рубає мечем голови з плечей,
 А решту топить водою.

.....
 Дивують ляхи, вражії сини,
 Що ті козаки вживають:
 Вживають вони щуку рибачу,
 Що й соломаху з водою.

.....
 Ой чи бач ляше, що по Случ наше,
 По Костянюю могилу,
 Як не схотіли, забунтовали,
 Та й утерjali Україну⁶⁰.

Ось як з'ображений в думі похід Хмельницького на Молдавію в 1650 р.:

Як із низу із Дністра тихий вітер повіває,
 Бог сьвятий знає, Бог сьвятий і відає,
 Що Хмельницький думає гадає.
 Тодіж то не могли знати ні сотники, ні полковники,
 Ні джури козацькії,
 Ні мужі громадськії,
 Що наш пан гетьман Хмельницький
 Батю Зинов Богдану Чигиринський

⁵⁹ Ант. і Драг.: "Истор. п□сни". т. II. ст. 57.

⁶⁰ Антон. і Драгом. "Истор. п□сни". т. II. ст. 40.

У городі Чигрині задумав, вже й загадав:
Дванадцять пар пушок вперед себе одіслав,
А ще сам з города Чигрина рушав;
За ним козаки йдуть,
Яко ярая пчола гудуть:
Котрий козак не міє в себе шаблі булатної,
Пищалі семипядної,
Той козак кій на плечі забирає,
За гетьманом Хмельницьким у в охотне військо поспішає.
Оттогдіж то, як до річки Дністра прибував,
На три часті козаків переправляв
А ще до города Сороки прибував,
Під городом Сорокою шанці копав,
У шанцях куренем стояв;
А ще од своїх рук листи писав,
До Василя Молдавського посилав,
А в листах приписував:
"Ей Василю Молдавський,
Господарю Волоський,
Що тепер будеш думати й гадати:
Чи будеш зо мною бить ся?
Чи мирить ся?
Чи городи свої Волоські уступати?
Чи червінцями полумиски сповняти?
Чи будеш гетьмана Хмельницького благати?"
Тогдіж Василій Молдавський,
Господар Волоський,
Листи читає,
Назад одсилає,
А в листах приписує:
"Пане гетьмане Хмельницький,
Батьку Зінов Богдану Чигринський!
Не буду я з тобою ні бить ся,
Ні мирить ся,
Ні городів тобі своїх Волоських уступати,
Ні червінцями полумисків сповняти:
Не лучче-б тобі покорить ся меньшому,
Ненужли мині тобі старшому?"
Оттогдіж то Хмельницький, як сії слова зачував,
Так він сам на доброго коня сідав,
Коло города Сороки поїзжав,
На город Сороку поглядав,
Іще стиха словами промавляв:
Ей городе, городе Сороко!
Ще ти моїм козакам дітям не заполоха –

Буду я тебе доставати,
Буду я з тебе великі скарби мати,
Свою голоту наповняти,
По битому тарелю (талярю) на місяць жаловання давати".
Оттогді-то Хмельницький як похвалився,
Так гаразд добре й учинив:
Город Сороку рано знадобідде взяв,
На ринку обід пообідав,
К полудній годині до города Січави припав,
Город Січаву огнем запалив
І мечем іспліндровав.
Оттогді то іні Січавці гетьмана Хмельницького у вічі не видали;
Усі до города Ясси повтікали,
До Василя Молдавського істиха словами промовляли:
"Ей Василю Молдавський,
Господарю наш Волоський!
Чи будеш за нас одностайне стояти?
Будем тобі голдовати;
Колиж ти не будеш за нас одностайне стояти,
Будем іншому пану кровю вже голдовати".
Оттоді то Василь Молдавський,
Господар Волоський,
Пару коней у колясу закладав,
До города Хотині од'їжджав,
У Хвилецького копитана станцією стояв,
Тогдіж то од своїх рук листи писав,
До Івана Потоцького, кроля польського посилав:
"Ей Івану Потоцький,
Кролю польський!
Тиж бо то на славіній Україні пеш, гуляєш,
А об моїй ти пригоді нічого не знаєш;
Щож то в вас гетьман Хмельницький Русин
Всю мою землю волоську обрушив,
Все моє поле копем ізорав,
Усім моїм Волохам, як галкам,
З пліч головки познімав,
Де були в полі стежки-дорожки,
Волоськими головками повимощував;
Де були в полі глибокі долини,
Волоською кровю повиповнював".
Оттогді то Івану Потоцький,
Кролю польський,
Листи читає,
Назад одсилає,
А в листах приписує:

"Ей Василю Молдавський,
 Господарю Волоський!
 Колиж ти хотів на своїй Україні проживати,
 Було тобі Хмельницького у вічні часи не займати;
 Бо дав ся міні гетьман Хмельницький
 гаразд добре знати:

У первій війні
 На Жовтій Воді,
 Пятнадцять моїх лицарів стрічав,
 Всім, як галкам, з пліч головки поздіймав;
 Трох синів моїх живцем узяв,
 Турецькому султану в подарунку одіслав;
 Мене, Івана Потоцького,
 Кроля польського
 Три дні на прикові край пушки держав,
 Ані пить міні, ні їсти не дав.
 То дав ся мені гетьман Хмельницький гаразд добре знати,
 Буду його во вік вічний памятати!"
 Оттогді то Хмельницький помер,
 А слава його козацька не вмре, не поляже⁶¹.

Хмельницький, бажаючи сполуки з Молдавією, увійшов в переговори з господарем молдавским Василем Лупулом та хотів оженити з его дочкою свого сина Тимоша. Колиж Лупул не хотів на се згодити ся, боячи ся війни із Польщею, Хмельницький виправив ся на Молдавію, переправив ся через Прут коло Сороки та спалив Ясси і Сучаву – дві столиці Молдавії. Лупул утік до Хотина, звідки просив о поміч великого гетьмана коронного Потоцького, що стояв табором під Каменцем Подольским. Отсей Потоцький стратив сина у битві під Жовтими Водами, а сам дістав ся до неволі під Корсунем, опісля попав в руки кримського хана, звідки висвободив ся, лишивши заложником другого сина. Наведена дума доволі вірно передає згадані факти історичні.

Коли Польща не додержувала умов з козаками, прийшло до нової війни і до нещасливої для козаків битви під Берестечком 1651 р., про яку згадує пісня:

Висипали козаченьки з високої гори,
 Попереду козак Хмельницький на воронім коні.
 "Ступай, коню, дорогою, широко ногами,
 Недалеко Берестечко і Орда за нами.
 Стережи ся пане Яне⁶² як Жовтої Води⁶³:
 Йде на тебе сорок тисяч хорошої вроди".
 Як став джура, малий хлопець, коника сідлати,
 Стали в того кониченька ніженьки дріжати.

⁶¹ Ант. і Драг.: "Истор. п.с." т. II. ст. 99-102.

⁶² Король польський, Ян Казимир.

⁶³ Під Жовтими Водами Хмельницький у перве поборов польське військо.

Як заговорить козак Хмельницький до коня словами:
 "Не доторкай ся, вражий коню, до землі ногами!"
 Чи не той то хміль хміль, що на тички веть ся?
 Чи не той то козак Хмельницький, що з ляхами беть ся?"
 – Ой не я той хміль зелений, на тички не вю ся,
 Ой не я той козак Хмельницький, з ляшками не бю ся!
 "А деж твої, Хмельниченьку, воронії коні?"
 – У гетьмана Потоцького стоять на припоні:
 "А деж твої, Хмельниченьку, кованиї вози?"
 – У містечку Берестечку заточені в лози!
 Що я з вами, вражі ляхи, не по правді бив ся:
 Як припустив коня вороного, міст мені вломив ся⁶⁴.

Хан татарський, що мав стати до помочі Хмельницькому, зрадив козацку справу і самого Хмельницького задержав силою у себе, а тимчасом козацке військо розбито під Берестечком.

Після білоцерківського мира (1651 р.) вернуло на Україну польське військо, вернули й пани-дідичі до своїх маєтків і почали по давньому неволити нарід; особливо тяжко дали ся в знаки українським мужикам постої польського війська – що не знало границь у своїй самоволі. На теж і нарікає народна дума:

Ей чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починив,
 Що з ляхами із мостивими у Білій Церкві замирив?
 Да велів ляхам,
 Мостивим панам,
 По козаках, по мужиках станцією стояти,
 Да не велів великої станції вимишляти.
 То ще-ж то ляхи,
 Мостивії пани,
 По козаках і по мужиках поставали,
 Да великую станцію вимишляли,
 Од їх ключі поодбірали,
 Да стали над їх домами
 Господарами⁶⁵.
 То вжеж козаки й мужики
 У неділю рано Богу помолившись листи писали,
 І в листах добре докладали,
 І до пана Хмельницького у Полонне посилали:
 – Гей пане Хмельницький,
 Отамане чигиринський,
 Батьку козацький!
 Звели нам під москалів тїкати,
 Або вели нам з ляхами великий бунт зривати!

⁶⁴ Ант. і Драгом.: "Истор. пїснї" т. II. ст. 107.

⁶⁵ Ант. і Драг.: "Истор. пїснї" т. II. ст. 110.

То Хмельницький листи читає,
До козаків словами промовляє:
Гей, стійте, діти,
Ладу ждїте!
Не благословляю вам нї під москаля тїкати,
Нї з ляхами великого бунту зривати"⁶⁶.

Та дармо сподївали ся козаки добра народови у сполуцї з Москвою, яку довершено в переяславському договорї 1654 р. Московскї царї задумали хитрощами знищити козацтво і самоуправу України. Московский уряд обманчивими обїянками перекупством і другими поганими способами викликає незгоду між верховодами козацтва і вносить великий розлад між українську суспільність.

Бачив Хмельницький, до чого веде сполука із зрадливою Москвою і не переставав думати над цїлковитим визволенем рідного народу та розуміючи, як тяжкою була-б борба проти двох зорганїзованих держав московскої і польскої, попадав в розпуку, з гризоти став тяжко знемагати і умер 27. липня 1657 р. поручаючи при смерти військовому писареви Іванови Виговському, щоби прийняв опіку над его малолїтним сином Юрієм. По смерти Хмельницького козаки, шануючи волю покійного гетьмана, вибрали на радї в Чигиринї гетьманом Юрія Хмельниченка, віддаючи тимчасову управу над козацким війском Іванови Виговському, доки Юрій підросте і підучить ся. Та небавом показало ся, що Юрій зовсім не годив ся на гетьмана. Отсе й дума про смерть Богдана і вибір Юрія Хмельницького гетьманом:

Ей зажурить ся, захопочеть ся Хмельницького старая голова,
Що при йому нї сотників, нї полковників нема;
Тїльки пробував при йому Іван Луговський (Виговський)
Писар військовий,
Козак лейстровий;
Тогдї-то вони стали у радї
Як малиї діти;
Од своїх рук листи писали,
По городах по полкових по сотенних розсилали,
А до козаків у листах приписували:
"Ей козаки, діти, друзі!
Прошу вас, добре дбайте:
Борошно зсипайте,
До загребельної могили прибувайте,
Мене, Хмельницького, к собі на пораду ожидайте".
Оттогдї-ж то козаки добре дбали:
Борошно зсипали,
До загребельної могили прибували;
Воскресення Христового дожидали –
Хмельницького в вічі не видали;

⁶⁶ Ант. і Драг.: "Истор. пїсни" т. II. ст. 114.

Вознесения Христового дожидали,
Хмельницького в вічі не видали.
Духа-Троїці дожидали, –
Хмельницького в вічі не видали;
Петра й Павла дожидали, –
Хмельницького в вічі не видали;
Ілі пророка дожидали –
Хмельницького в вічі не видали.
Тоді-ж то козаки стали у радї –
Як малиї діти.

"Хвалив ся нам гетьман Хмельницький
Батьо Зінов Богдану Чигиринський,
У городі Суботові
На Спаса Преображеніє ярмарок закликати"...
Тоді-ж то козаки добре дбали,
До города Суботова прибували,
Хмельницького стрічали,
Штихи у суходіл стромляли,
Шлики із себе скидали.

Хмельницькому низький поклон послали:

"Пане гетьмане Хмельницький,
Батьо Зінов наш Чигиринський!
На що ти нас потребуєш?"

Тоді-ж то Хмельницький стиха словами промавляє:

"Ей, козаки, діти, друзі!
Прошу я вас, добре дбайте;
Собі гетьмана настановляйте.
Чи нема между вами которого козака старинного,
Отамана курінного?
Вже-ж я час од часу хорію,
Міждо вами гетьмановати не зділю;
То велю я вам между собою козака на гетьманство обирати,
Буде между вами гетьмановати,
Вам козацькі порядки давати".

Тоді-то козаки стиха словами промовляли:

"Пане гетьмане Хмельницький,
Батьо Зінов наш Чигиринський!
Не можем ми сами міждо собою, козаками гетьмана обібрати,
А желяєм од вашої милости послухати".

Оттогді-ж то Хмельницький стиха словами промовляє:

"Ей козаки, діти, друзі!
Прошу я вас, добре дбайте;
Єсь у мене Іван Луговський (Виговський),
Котрий у мене дванадцять літ за джуру пробував,
Всі мої козацькі звичаї познав;

Буде междо вами козаками гетьмановати,
 Буде вам козацькі порядки давати".
 Тогді-то козаки стиха словами промовляли:
 "Пане гетьмане Хмельницький,
 Батю Зінов наш Чигиринський!
 Не хочем ми Івана Луговського (Виговського):
 Іван Луговський близько ляхів,
 мостивих панів живе;
 Буде з ляхами, мостивими панами накладати;
 Буде нас, козаків за невіщо мати".
 Тогді-то Хмельницький стиха словами промавляє:
 "Ей козаки, діти, друзі!
 Коли ви не хочете Луговського,
 Єсть у мене Павел Тетеренко".
 – Не хочем ми Павла Тетеренка. –
 "Дак скажіть, говоріть, кого ви жолаєте?"
 – Ми, кажуть, жолаєм Євраха (Юрія) Хмельниченка. –
 "Ще-ж, каже, моєму Евраху Хмельниченку
 Тільки всього дванадцять літ од роду;
 Ще він возрастом малий, розумом не дійшлий".
 – Будем, говорять, попліч його дванадцять парсон сажати,
 Будуть його добрими ділами наущати,
 Буде междо нами, козаками, гетьмановати,
 Нам порядки давати. –
 Оттогді-то козаки добре дбали:
 Бунчук, булаву положили,
 Єврася Хмельниченка на гетьманство настановляли;
 Тогді із разних пищаль погримали,
 Хмельниченка гетьманом поздоровляли.
 Оттогді Хмельницький, як благословеніє синові здав,
 Так і в дом одправив ся
 І сказав йому:
 "Гледи-ж, говорить, сину мій!
 Як будеш немного Ташликом-рікою гуляти,
 На бубни, на цуромки вигривати,
 Дак будеш отця живого заставати".
 Тогді-ж то Єврась, гетьман молодий,
 Ташликом рікою довго гуляв,
 На бубни, на цуромки вигравав,
 До дому приїжджав
 І отця живого не заставав.
 Тогді-то велів у Штомином дворі,
 На високій горі гроб копати.
 Тогді-ж то козаки штихами суходіл копали,
 Шликами землю виносили,

Хмельницького похоронили;
 Із різних пищаль подзвонили,
 По Хмельницькому похорон счинили.
 Тогді ж то козаки, поки старую голову Хмельницького зачували,
 Поти і Єврася Хмельниченка за гетьмана почитали;
 А як не стали старої голови Хмельницького зачувати,
 Не стали і Єврася Хмельниченка за гетьмана почитати;
 "Ей, Єврасю Хмельниченку, гетьмане молодий!
 Не подобало-б тобі над нами козаками гетьмановати,
 А подобало-б тобі наші козацькі курені підмітати"⁶⁷.

Годить ся зауважити, що рада козацка в справі вибору нового гетьмана відбула ся аж по смерті Хмельницького, а не так, як описано в думі. До Виговського дійсно не мали козаки великого довіря тому, що він – як се пізнійше показало ся, мав на думці відірвати Україну від московської держави, а прилучити назад до Польщі.

По смерті Хмельницького повстає між козаками заколот, домашні свари і страшні криваві борби, серед яких Москва щораз то більше обмежує самоуправу України, щораз то сильнійше скріплює своє панованє на нашій землі.

Нарід, що боров ся під Хмельницьким за свою волю, тяжко ошукав ся в своїх надїях: козацка старшина не гадала дати свободу простому людови і намагалась знова повернути хлопів у підданьство панам і городовим козакам, з яких під ослоною московського уряду почала творити ся нова шляхта. Оттим то люд починає подекуди ворожо відносити ся до козацкої старшини. В 1663 р. чернь і запорожці в часі чорної ради в Ніжині побили городових козаків та дуків-срібляників. Лиш козаки Запорожці, що володіли просторими степами над долішнім Дніпром і становили про себе неначе окрему державу – усе по давньому устоювали за знесенем усяких привілеїв і неволі на Україні, – за зрівнанем станів та вели давну бороу за віру і волю.

Ось яку пісню зложив народ про бідну голоту, що побоями покарала богача дукача за насьмішки:

Ой на-сту - пи - ла та чор-на хма - ра, став дощ на - кра-пась,

Ой там збі - ра - лась бід-на го - ло - та до корч-ми гу-лять.

Пили горілку, пили наливку, ще й мед будем пить,
 А хто з нас братця буде сьміять ся, того будем бить.
 Ой іде богач, ой іде дукач, насьміхається,

⁶⁷ Антон. Драгом: "Историч. пїсни малорус. нар." т. II. с. 118-122.

"Ой защо, защо вража голота напивається?"
 Ой беруть дуку за чуб за руку, третій в шию бє,
 "Ой не йди туди, превражий сину, де голота пе!"⁶⁸

Отсю боротьбу черни з городовою старшиною козацкою з'ображує також дума про Ганджу Андибера, гетьмана запорожского, котрий з товаришами побиває в шинку дуків-срібляників, приговорюючи:

"Ей, дуки ви дуки,
 За вами луги й луки.
 Нігде нашому брату козаку нетязі й коня попасти"⁶⁹.

Єще раз зривають ся Запорожці враз з гетьманом Мазепою до рішучої борби з московским царем Петром та упадають поборені під Полтавою (1709 р.), а з ними упадає до решти і воля України. По царському приказу виправляє ся московске військо за пороги, хитрощами здобуває Січ, вимордовує більшу часть Запорожців, а визначнійших заковує у кайдани та розграбивши козацке добро, руйнує отсе давне вольне гніздо запорожске. Недобитки-Запорожці утікають над Чорне море в землі кримского хана і там закладають нову Січ в Олешках. Ось що співають пісні про отсю руїну Січі:

(Дві перші зворотки отсеї пісні відносять ся до Швачки, ватажка гайдамаків із 1768 р., дальші строфи співають про руїну Січи 1709 р.

Жваво.

Ой хва - лив - ся та ко-зак Швач - ка під Бі-лу-ю Цер - кву і -
 ду - - - чи: Гей, бу - дем бра - ти
 та ки-тай-ку дра - ти, та в о-ну - чах топ - та - ти.

Гей казав еси козак Боднарєнко, а що славонька буде,
 Гей будем брати та поли драти та плечі латати.
 Гей на козаченьків гей на молоденьких та пригодонька стала,
 Гей що в середу та в вечері та усіх Москва побрала.
 Ой побрала тай попарувала усіх по два до купочки,
 Заглядають один на другого як сизії голубочки.

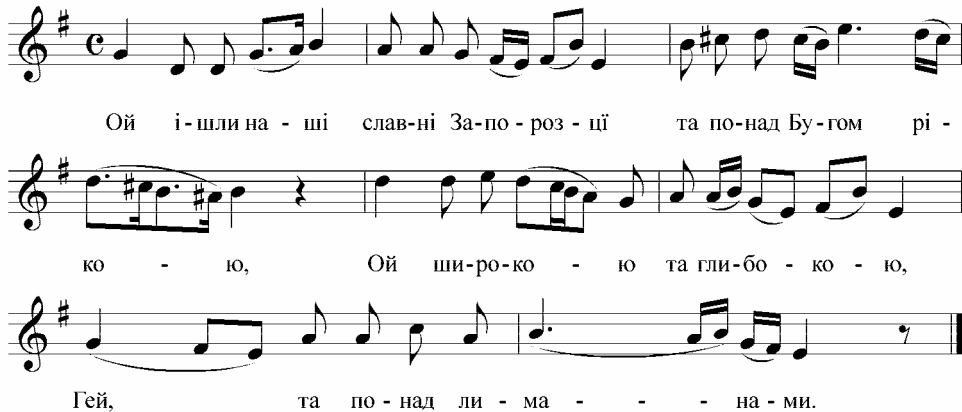
⁶⁸ Лисенко. Збірник укр. пісень т. IV. ст. 18.

⁶⁹ Драгоманов: Політич. пісні укр. народу т. I. ст. 10.

Ой побрали, тай попарували, тай повезли возами,
 Ой оглянемся на тую Україну, тай обіллємся сльозами".
 Ой побрали тай попарували, як голубоньків у парі,
 Гей засмутила ся уся Україна та як сонечко в хмарі⁷⁰.

Руїна Січи і утеча Запорозців під Турка оспівана також в отсій пісній:

До маршу.

Ой вже наші славні Запорозці у великому жалю:
 Ой не знали та поклонить ся та которому царю.
 Ой уклонили ся тому турецькому, а що під ім добре жити,
 Тільки за одно неприятно, що на свого брата бити.
 Ой пише Москаль листи до кошового: "ой ідїть до нас жити,
 Що оддам землю да по прежньому по Дністер границю".
 – Ой брешеш, брешеш, превражий Москалю;
 сеж ти хочеш обманити;
 Ой як підемо в твою землю, то будеш лоби голити.
 "Ой не бійте ся, славні Запорозці, та цього нічого,
 Щеж я в свойому білому царстві та не зрадив нікого".
 Ой уже-ж то славні Запорозці та й невеселі стали,
 Ой облягли їх, облягли Москалі всіма сторонами.
 Вражі пани, руські генерали, еретичі сини,
 Край веселий, степ широкий тай занапалили.
 Тече річка невеличка, та підмиває кручі,
 Заплакали Запорозці та в Туреччину йдучи.
 Ой летїла бомба з московського поля,
 та посеред Січі впала:
 Ой хоч пропало славне Запорожжя,
 та і не пропала слава!⁷¹

⁷⁰ Лисенко. Збірн. укр. пісень т. I. ст. 6.

⁷¹ Драгоманів: Полїтич. піс. народу т. I. ст. 28.

Як московські пани, генерали ограбили Запорозців і як опісля московський уряд пильнував, щоб і птиця не пролетіла з України до нової Січи на Дніпровому лимані, довідуємося із отсеї прекрасної пісні:

Повагом.

Ой по - ле - ти, гал - ко, ой по - ле - ти чор - на
да й на Січ ри - би ї - сти Ой при-не-си гал - ко,
ой при-не-си чор - на від ко-шо-во-го ві - сти.

Ой да ужеж галці, ой да ужеж чорній
Да на Січ не літати,
Ой да ужеж галці, ой да ужеж чорній
Вістий не слухати.
"Гей ви Запорозці, гей ви молодії,
Деж ваші жупани?
— Ой наші жупани поносили пани,
Сами ми пропали!
Гей, ви Запорозці, гей ви молодії,
Ой та деж ваші списи?
— Он і наші списи у пана у стрісі,
Сами ми у лісі.
Гей ви Запорозці, гей ви молодії,
Та деж ваші рушниці?
— Ой наші рушниці в пана у світлиці,
Сами ми в темниці⁷².

Небавом по зруйнованню старої Січи почав московський цар із своїм урядом думати над знищенем городового козацтва і придумав справді пекельний спосіб: на царський приказ женуть полковники десятки тисячів українських козаків і селян у далекі північні або східні сторони та силують їх копати довжезні канали, сипати вали, будувати фортеці. Більша часть отсих козаків і селян гинула при тяжкій роботі, під нагайками московских наставників і се була головна ціль отсих земляних робіт: знищити козацтво, здесяткувати, обдерти і обезсилити українську люд-

⁷² Лисенко: Збірник укр. пісень, т. I.

ність. Що се не вигадки, у сьому переконає нас лист Орлика, колишного писаря при гетьманови Мазепі, що писав до Січовиків у 1734 р.:

"Наконець Москва, хочачи не тільки обезсилити але і вигубити городове військо козацке, винайшла на се спосіб – копанє якогось там каналу в далекій своїй стороні і фундованє в Персії фортец. На сі місця спроваджували Москалі своїми указами по кількадесять тисячів козаків; одних помордували тяжкими і незвичайними роботами, других голодом поморили, а иньших потруїли гнилою стухлою мукою, змішаною з вапном і з ящурками. Сподіваю ся, що не заперечить сего ніхто навіть із наших ворогів, бо все те звісне є цілому сьвітови, і між вами, добрі молодці, єсть багато таких, що утїкли від сего мучительства московского, а тії, будучи самовидцями усього того, можуть тепер посьвідчити се, що пишу, і признати мені правду"⁷³. Правду сих слів посьвідчують також московські урядові акти: і так козацкій полковник Черняк засилає скаргу до сенату, що наставники московські бють палицями козаків при роботі та не дають їм спочинку навіть у неділі і сьвята, що ледви трета часть козаків осталась у живих серед того катованя.

Послухаймо-ж, що співають народні пісні про отсі канальні роботи:

– Ой за річкою та за Синюхою
 Та зацьвіли ожини,
 Ох давай, давай батьку переміни,
 Бо далєбі загину.
 – Ой не річ мені, славні Запорозці,
 Переміну дати,
 Ой просіть собі, славні Запорозці,
 У цариці заплати.
 Ой дала-ж дала славним Запорозцям
 Та цариця заплати,
 Ой понабивала на ноги кайдани,
 Дала в руки лопати.
 Ох да послала на легку роботу
 Та канави копати.
 Ой летить ворон та із чужих сторон,
 Да летючи-ж краче:
 Ох сидить козак да над канавою
 Та жалібненько плаче.
 Ой летить ворон та із чужих сторон
 Та він крилами має,
 Ой сидить козак та над канавою,
 Сорочку латає⁷⁴.

Отсеж і пісня про смерть козака у далекій Московщині:

⁷³ Драгоманів: "Політич. пісні укр. нар." т. II. ст. 91.

⁷⁴ Драгоманів: "Політич. пісні укр. народу" т. II. ст. 99.

Повагом.

Сто-їть я - вір над во - до-ю, в во-ду по - хи - лив-ся
 На ко - за-ка при-го - донь-ка, ко-зак за-жу - рив-ся,
 На ко - за-ка при-го - донь-ка, ко-зак за-жу - рив-ся.

Не хили ся, явороньку, ще ти зелененький,
 Не жури ся, козаченьку, ще ти молоденький!
 Не рад явір хилити ся, вода корні миє,
 Не рад козак журити ся, да серденько ниє!
 Ой поїхав в Московщину козак молоденький,
 Оріхове сіделечко і кінь вороненький.
 Ой поїхав в Московщину да там і загинув,
 Свою рідну Україну на віки покинув.
 Казав собі насипати високу могилу,
 Казав собі посадити в головах калину.
 "Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти,
 Будуть мені приносити од родоньку вісти"⁷⁵.

Важка рука московського правління налягала не лишень на козацтво, але й на простий сільський люд по лівім боці Дніпра. Особливо тяжко відчувала українська людність постої московських салдатів по своїх селах, як се бачимо із от-сего уривка народної пісні:

Москалики соколики
 Поїли ви наші волики,
 А коли вернетесь здорови,
 Поїсте й останні корови⁷⁶.

Що-ж дієть ся під той час на Україні по правім боці Дніпра, що завдяки польско-московским торгам перейшла уже в десять літ після смерти Хмельницького (1667 р.) під володїне Польщі?

Після великої руїни, що покрила правобічну Україну за гетьмана Дорошенка, коли то турецькі, татарські, московські і польські війська страшенно спльонд-

⁷⁵ Драгоманів: "Політич. пісні укр. нар. т. II. ст. 114.

⁷⁶ Драгоманів: Політич. пісні т. II. ст. 171.

рували увесь край – опустіли українські села й міста, бо людність утікала цілими ватагами, шукаючи безпечніших осель.

До часів гетьманованя Дорошенка відносить ся народна пісня про напад Турків і облогу Почаївського монастиря (1675 р.):

Дуже поважно, сумтно.

Ой зійшла зо - ря ве - чі - ро - ва - я, Над По - ча - ї - вом ста - ла,
Ви - сту - пи - ло Ту - ре - цьке вій - сько, як та чор - на - я хма - ра.

Тії Турки злі недоріки славу учинили,
У славнім місті Вишневецьві кров з піском змісили⁷⁷.

Та при кінці 17-ого століття почало козацтво знова зростати у силу і гуртувати ся під проводом славного лицаря Семена Палія, про котрого і доси співає український нарід пісні.

Семен Палій був щирим прихильником сільського люду, ставав в его обороні проти шляхти і намагав ся сполучити правобічну Україну з лівобічною Гетьманщиною і з Запорожем. Та не довелось сего доконати Палієви, бо московський цар казав его обманом спіймати та заслати аж у Сибір 1704 р. Із того часу панщиня неволя починає щораз то важче налягати на сільський люд у тій часті України, що оставала під володінєм Польщі.

Та люд сей памятав не так то дуже давні часи своєї волі, тож і не відразу угнув шию до тяжкого ярма. Змаганє до свободи і самооборони піддержували серед народу особливо козаки-Запорожці. Колиж нелад державний, безправє, самоволя панів, визиск жидів-арендарів і переслідуваня за віру довели нарід до розпуки, прокидають ся бунти закріпощених селян: з'являються ватаги кривавих местників – гайдамаків, між котрими було багато й козаків-Запорожців. Коли усяка війна чи повстане потягає за собою масові убийства та озв'їрене людий, то тим більше жорстокими були діла гайдамаків, між котрими було багато й таких, що мстили ся на своїх гнобителях за особисті кривди. При тім не бракло гайдамакам заохоти і від московского уряду. Що якраз панщина доводила людий до гайдамацтва, на се маємо докази також у піснях народних:

А нашії осаули
Знають панську ласку,
З чоловіка деруть штани,
А з жінки запаску.

⁷⁷ Лисенко: Збірник укр. пісень. т. I. ст. 2.

Ой ходімо, пане брате,
 Та за круті гори,
 Нехай тут виводять ся
 Круки та ворони!
 Ой ходімо пане брате
 В степ та в гайдамаки,
 Колись може, своїм панам,
 Дамо ся у знаки⁷⁸.

Найбільше розгоріло ся повстанє селянське в часі барської конфедерації⁷⁹ (1768 р.) коли то гайдамаки під проводом двох ватажків Гонти і Залізняка здобули місто Умань та справили там страшну різню, що про неї співає отся пісня:

Бігцем кінним.

Мак-сим ко - зак За - ліз - няк ко - зак з За - по - рож - жа,
 Як ви - і - хав на Вкра - ї - ну як пов - на - я ро - жа.

Зібрав війська сорок тисяч в місті Жаботині,
 Обступили город Умань у їдній годині.
 Обступили город Умань, покопали шанці,
 Як вдарили з семи гармат у середу в ранці.
 Як вдарили з семи гармат у середу в ранці,
 Накидали у годину жидів повні шанці.
 Не їдная ляцька вдова з города втікала,
 Не їдная бідна мати із дітьми прощалась.
 Не їдная панські кудрі з горя поривала,
 Не їдная чорнявая по милім ридала.
 Оттак козак Залізняк за родину бив ся,
 І за тоє вішній слави в внуках заручив ся⁸⁰.

Ледви здавила шляхта отсі селянські рухи при помочи московського війська, відплачуючи гайдамакам найлютіїшими карами, як описано в піснях:

Після села Жабокрича, де Ляхи стояли,
 Три козаків як шпаконьків на паль повбивали.

⁷⁸ Драгоманів: Нові укр. пісні про громадські справи. ст. 34.

⁷⁹ Польське військо, що мало увільнити Польщу від московського впливу.

⁸⁰ Лисенко: 9-тий десяток ст. 6. заручив ся = доступив.

Не питай ся на Вкраїні, Ляше, дороженьки,
Тільки гляди, як по дубках висять козаченьки⁸¹.

або в другій пісні:

Літай літай сивий орле по глибокій долині,
Засилають Ляхи листи по всій Україні.
Живіть, живіть, Українці, не бійтесь нічого,
Повішано в Пятигорах козаченьків много.

.....
А вдарено в Білій Церкві з грозної гармати,
Заплакала не єдна козацькая мати.
А вдарено у Києві з грозної рушниці,
Заплакали, за козаком рідні сестриці⁸².

До української різни відносить ся і пісня про гайдамацкого ватажка Швачку:

Ой виїхав із Уманя козаченько Швачка,
Ох стала ся в тім Гуманю тай велика драчка.
"Ой нуте хлопці, славні Запорозьці с коней та до долу,
Но не дайте ви ся вражим Ляхам на велику підмову".
А вражі Ляшки розумні були тай способу дібрали,
Злапали Швачку тай самотою та до Львова віддали.
Ах лети лети ти чорная галко тай на Січ рибку їсти,
Ой вже Швачки нема, вже го осадили в самім риночку в місті⁸³.

Сумні часи гайдамаччини оспівує також пісня про Саву Чалого, що зрадив козацку справу:

Поволі.

Не схо-тів же та той Са - ва ко-за-кам слу-жи-ти,
Від-кло-нив - ся до Ля-шень - ків в Польшу па - ном жи - ти.

Та схотів же та той Сава слави залучити,
Став козаків Запорозців по степах ловити.
Пішов Гнатко з Кравчиною Саву підмовляти,

⁸¹ Головацкий: Народ. п[і]сн. гал. і угор. Руси т. I. ст. 16.

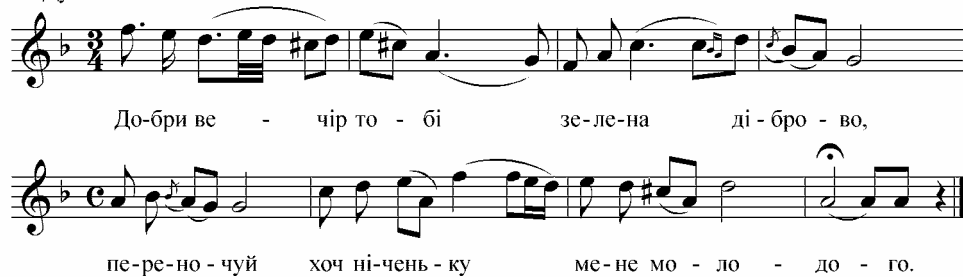
⁸² Головацкий: Народ. п[і]сн. гал. і угор. Руси. I. 16-17.

⁸³ Головацкий: Народ. п[і]сн. гал. і угор. Руси. I. 17.

Як не схоче з Польщі іти, то смерти предати.
 Сидить Сава кінець столу та листоньки пише,
 А Савиха молодая дитину колише.
 Пішов хлопець до пивниці замків відмикати,
 Став той Гнатко з Кравчиною у двір підступати...
 Не вспів хлопець, не вспів малий відчинить пивниці
 Ускочили Гайдамаки у саму сьвітлицю.
 Ой кинеть ся та пан Сава до ясного меча,
 Ухопили пана Саву з під лівого плеча.
 Ухопиться та пан Сава за ясну зброю,
 Ой підняли пана Саву на три списи в гору.
 Не досягнув та пан Сава до своєї булави,
 Положили пана Саву на дубові лави.
 О цеж тобі пане Саво сукні єдамашки,
 Що ти нажив, вражий сину з козацької ласки⁸⁴.

Отсе прекрасна пісня про гайдамаку, що укриває ся в лісі перед нагінкою:

Дуже поважно.

До-бри ве - чір то - бі зе-ле-на ді - бро - во,
 пе-ре-но - чуй хоч ні-чень - ку ме-не мо - ло - до - го.

Не переночую, бо славоньку чую,
 А про твою, козаченьку, головку буйную.
 Добри вечір тобі, ти темний байраче,
 Переночуй хоч ніченьку ти волю козачу.
 Не переночую, бо жаль мені буде,
 Щось у лузі сизий голуб жалібненько гуде.
 Вжеж про тебе козаченьку вороги питають,
 Що дня й ночі в темнім лузі все тебе шукають.
 Гей як крикне козаченько до гаю до гаю;
 Наїжджайте воріженьки, сам вас накликаю!⁸⁵

Отсеж і пісня про смерть гайдамацкого отамана:

⁸⁴ Лисенко: Збірн. укр. пісень II. 9. (в скороченю; мелодию записано від Богд. Лепкого).

⁸⁵ Лисенко: Збірник укр. пісень т. III. ст. 13.

Поважно.

Ой що ж бо то та за во-рон, що на мо - рі кра - ка - є,
Ой що ж бо то за бур-ла - ка, що всіх бур-лак збі-ра - є?

Збірайте ся, панове молодці та все народ молодий,
Тай підемо, панове молодці, у той лісок Лебедин.
Ой що-ж бо то, панове молодці, щось у хмарі гуде,
Ой щось бо нам, панове молодці, за пригодонька буде.
Рости рости а клен древо, рости в гору високо,
Поховали пана отамана в сиру землю глибоко.
Рости-рости, а клен древо, рости в гору ще вище,
Поховали пана отамана в сиру землю ще глибше⁸⁶.

В тім самім часі, що гайдамаки на Україні, з'являють ся у наших Карпатах легіники або опришки, що попри розбою справляли також криваве діло пімсти ва гнобителях. І доси співають у нас пісні про славного ватажка легіників, Довбуша, що его зрадила Дзвінка:

Ой по-під гай зе-ле-нень - кий, Ой по-під гай зе-ле-нень - кий,
Хо - дить До - буш мо-ло - день - кий.

Спійманих легіників карали лютою смертю, так як і гайдамаків; ось що говорить Довбуш умираючи до своїх товаришів:

Ой ви хлопці, ой ви мої, возьміт мене з хата тої.
Возьміт мене на топори, занесіт мя в Чорні Гори.
В Чорну Гору занесіт мя, на дрібний мак посічіт мя.
Най ся Ляхи не збиткуют, моє тіло не чвертуют.
Сріблом золотом поділіт ся, а самі вже розходіт ся.
Але не йдіт розбивати, людську кровцю проливати.

⁸⁶ Лисенко: Збірник українських пісень II. 28.

Людська кровця не водиця, проливати не годить ся".
 Впали Ляхи, всіх забрали, назад руки повязали, до коней поприпинали.
 Ой Добушу, ти пане наш, велика пригода на нас!
 Деж ми будем зимувати тай літечко літувати?
 В Станіславі на риночку, в тяжких дибах, в зелізочку.
 Там будете ночувати, будут Німці тіло рвати⁸⁷.

По упадку Польщі (1772-1795 р.) прийшла також правобічна Україна з Поділем і Волиню під московського царя, а галицьку Русь прилучено до Австрії. Від того часу настали у нас більш упорядковані відносини. Австрійські цїсарі почали давати панщиняному людови деякі полекші, але за те заведено рекрутчину, що сумно записала ся в народній памяті.

Тимчасом московські царі, запровадивши на Україні свою управу, касують до решти гетьманський уряд і змагають до цілковитого поневолення українського народу. Та щоб того доконати, приказує цариця Катерина 1775 р. зруйнувати Нову Січ запорожську, що була тоді самотнім заборолем народної свободи. Послїдного кошового отамана Кальниша вивезено в північну Московщину та замкнено в соловецькому монастирі як у вязниці, де він вимучив ся цілих 26 літ.

По зруйнованю Січи якась частина Запорозжів поселила ся в турецькій землі над Дунаєм, де сиділи они кошем аж до 1828 р.

Український нарід дуже жалкував над руїною Січи так як Запорозжї ніколи не покидали думки про цілість усеї України, про єї вільність, та про рівність і добро черни.

Оттимто і доси згадує народ руїну Січі у сумовитих піснях:

Дуже поважно.

Ой з за го - ри, з за ли-ма - на ві-тер по - ві - ва - є,
 Кру-гом Сі - чі за-по-розь - кій Москаль об - ля - га - є,
 Та кру-гом Сі - чі за-по-розь - кій Москаль об - ля - га - є.

Облягаяє Москаль Січі,
 Лагерями⁸⁸ стали,

⁸⁷ Лисенко: Збірник укр. пісень IV, 16.

⁸⁸ таборами.

Вониж свого генерала
 Три дні ожидали.
 Шатнули ся по курінях
 Запасу шукати,
 А московска вся старшина
 Церкви оббірати.
 Та беруть срібло, беруть золото,
 Ще й воскові сьвічі,
 Зостаєця пан кошовий
 З писарями в Січі.
 Ой устань Харьку, устань батьку,
 Просять же нас люде,
 Як станемо на гряницї,
 По прежньому буде.
 Як вийдемо на гряницю,
 Та впросим царицю,
 Щоб оддала степи вільні
 По прежню гряницю.
 Та не на теж я, вражі сини,
 Москаля зібрала,
 Щоб степ добрий, край веселий
 Назад завертала.
 Ой устань Харьку, устань батьку,
 Щож ми наробили,
 Що степ добрий, край веселий
 Тай занастили!
 Та тече річка невеличка
 З під білої кручі,
 Заплакали Запорожці,
 Від цариці йдучи.
 Встає хмара з за лимана,
 А другая з поля,
 Заплакала Україна,
 Така її доля⁸⁹.

Оттак то знівечили московські царі свободу українського народу, завели у своїм темнім царстві тяжку неволю: – а всеж таки український нарід переховав живу пам'ять про давно минулі часи свого самостійного вільного житя, коли мати не могла здержати сина, що рвав ся у далеке Запороже, щоб зажити слави козацкої та щоб ураз із лицарями-Запорожцями боронити рідну батьківщину перед ворогами, як співають у піснях:

⁸⁹ Лисенко: Збірник укр. пісень т. II. ст. 11.

Мірно.

Ой ко-лись бу - ла в сте - пу
во - ля, А те-пе - реч - ка не - во - леч - ка.

Та болить серце ще й головочка,
Чорна хмара наступає,
Дробен дощик крапає,
Мати сина навчає:
"Та слухай, сину, мого слова,
Не йди нігде, ночуй дома".
Син матері не послухав,
Осідлав коня тай поїхав.
Менча сестра коня веде,
Середуща сідло несе,
А старша з братом іде.
– А коли братіку в гості прийдеш?
"Візьми, сестро, піску жменю,
Посій, сестро, на каменю –
Коли, сестро, пісок зійде,
Тоді братік в гості прийде".
Нема піску, нема сходу,
Нема брата із походу⁹⁰.

Щож стало ся із сим козаком, що покинувши рідне гніздо, матір і сестри, поїхав на війну? Про се співає слідуєча пісня:

Повагом.

Ой на го - рі о - гонь го-рить, Ой на го-рі
о - гонь го - рить, А в до - ли - ні ко - зак ле - жить.

Накрив очі китайкою, заслугою козацькою.
Що в головах ворон краче, а в ніженьках коник плаче.

⁹⁰ Лисенко: Збірник укр. пісень т. VI. ст. 7.

Та біжи коню дорогою, степовою широкою,
 Щоб Татари не піймали, сіделечка не здіймали,
 Сіделечка золотого з тебе, коня вороного.
 Як прибіжиш під ворота, стукни, грякни біля плота.
 Вийде сестра, рознуздає, вийде мати, розпитає:
 "Ой коню мій вороненький, а деж мій син молоденький"?
 – Та не плач, мати, не жури ся, уже твій син оженив ся,
 Та взяв собі паняночку, в чистім полі земляночку"⁹¹.

Бувало й таке, що козак, вернувши із далеких походів, не застав уже ні родини, ні дружини, як про се співає отся прекрасна пісня:

Повагом.

Ре - вуть во - ди, шум - лять ло - зи ко - за - ко - ві
 при до-ро - зі, Гей, ко - за - ко - ві при до-ро - зі.

Козак їде, козак блудить,
 Гей під собою кониченька нудить.
 Як приїхав він до гаю
 Та до тихого дунаю,
 Як став же він коня напувати,
 Стала зазуля кувати.
 Зазуленько, моя ненько,
 Закуй мені жалібненько.
 Скажи мені ту дорогу,
 Куди їхати до роду.
 Що до роду, до родини,
 Та то вірної дружини?
 Не питай ся зозуленьки,
 Поспитай ся соловейка.
 Соловесчку, мій брате,
 Зупини ся щебетати.
 Скажи мені путь-дорогу,
 Гей куди їхати до дому.
 І до дому, до родини,
 І до вірної дівчини?
 Не питай ся соловейка,
 Поспитай ся соколонька:

⁹¹ Лисенко: Збірник укр. пісень т. IV. ст. 25.

Сокіл високо літає,
Він доріженьки всі знає.
Скажи мені, соколоньку,
До домоньку доріженьку.
І до дому, до родини
І до вірної дівчини.
Ой на дубі в темнім лузі
Кричить пугач: пугу! пугу!
Вертай коня, козаченьку,
Вже не знайдеш домівоньку.
Ні домівки, ні родини,
Ані вірної дружини⁹².

Єсть багато таких пісень, що в них співає ся про козаків, і що належать безперечно до козацького віка, як усі три висше наведені пісні, однакож годі означити докладнійше час, до якого саме они відносять ся. Пісні козацькі, се так сказати-б, пісні станові, бож козацтво творило осібний військовий стан серед української людности. Однакож козаки протягом 16-того, 17-того і 18-того століття вели перед в політичнім житю українського народу, а свою справу зілляли із народною, томуж у поезії козацького віка відбила ся історична доля усього українсько-руського народу.

Лицарські думи й історичні пісні козацького віка уклали понайбільше самі-ж козаки, живі свідки й учасники тих подій, про які співають згадані пісні й думи. Через те богата поезія козацького віка визначає ся живим з'ображенем та історичною вірністю. Сліпці-кобзарі, між котрими подибались иноді й козаки, окалічили в битвах чи то в турецькій неволі, розносили отсі козацькі думи по всім усядам та ширили їх між народом.

Пісні козацькі мають всенародне значінє і дають найкраще свідощтво для самихже козаків, показуючи, як горячо любили они свій нарід і свою віру, з яким посвяченем бороли ся в обороні народної свободи; врешті бачимо із пісень козацького віка, що козаки то був вицьвіт народної сили й енергії, то була верства свідомо своїх цілий та як на тії часи доволі осьвічена. І не дивниця: в рядах козаків було багато письменних людей і таких, що вчили ся в київській академії. В самій Січи запорожській була школа, в якій учило ся нераз і по сто хлопців. Притім козаки стояли дуже близько до духовенства, верстви в тих часах найбільше осьвіченої.

Під впливом письменства і в думи козацькі увійшли зразки⁹³ тодішної книжної мови і церковщини.

⁹² Лисенко: Збірник укр. пісень т. IV. ст. 38.

⁹³ вірці, приміри.

в) Пісні про рекрутчину і панщину.

Зруйновавши Запорозьку Січ, цариця Катерина завела на цілій Україні уже без ніякої перешкоди тяжку неволю – гірш татарської і турецької, а то рекрутчину і кріпацтво (панщину). По українських селах почали ловити парубків у солдати. Котрому парубкови судила ся нещасна салдатська доля, так уже він немов на віки прощав ся з родиною; бо хоч вертав дехто із солдатів до дому, та хиба на те, щоб калікою-інвалідом віка дожити.

Ось як оспівує народна пісня прощанє матери із сином, що його взяли в рекрути.

Мірно.

Та по за са-дом ви-но-гра-дом до-ріж-
ка ле-жа-ла Гей! ту-да на-ша
та су-да-ри-ня⁹⁴ не-крут ви-ря-жа-ла.

"Вийди, вийди, серце моє дівчинонько!"
Ой не вийшла дівчинонька, вийшла стара мати:
Взяла коня за поводи так стала питати:
"Ой сину-ж мій, соколоньку, деж тебе шукати?"
– Шукай в степу край дороги, моя рідна мати!
Там я буду, моя мати, горем горювати
Своїм чубом кучерявим степи устиляти,
А своєю кривицею моря доповняти,
А ще своїм білим тілом орли годувати".
"Бодай же ви, воріженьки, всі разом пропали,
Як ви тую біду знали, – мині не сказали.
А тоді вже ви сказали, як сина піймали!
А піймали мого сина та руки звязали,
Повязавши білі руки, везуть до Прилуки,
А з Прилуки до Полтави, до вічній присяги:

⁹⁴ цариця.

Присяг царю, присяг Богу, – одрік ся од роду,
Прощай сину, мій голубе, не думай до дому!⁹⁵

Подібну пісню про ловлене рекрутів співають і у нас на підгір'ю:

Поважно-жалібно.

А в не - ді - лю по - ра - нень - ко
Я в всі дзво - ни за-дзво - ни - ли.

Молодого парубочка на некрута ізловили.
Як вони го ізловили, назад руки ізвйизали,
Посадили на возочок, їде рекрут, як паночок.
Фйирман коні наганяє, на рекрута поглядає,
Би дороги не змити, би рекрута не згубити.
Привезли го до циркулу, йобтьили му всю голову,
Як кучері йобтинали, его сльози обливали.
Привели го до комнати: отгут рекрут присьгати.
Отгут рекрут присьгати, би до дому не втікати.
Привели го на квартиру, на біленькую перину:
Льгай рекрут, вісипляй сі, на зицирку вібирай сі.
Ой став рекрут дуже рано: анї тата, анї мами;
Бідна-ж моя головонька та чужая сторононька⁹⁶.

Отсе дуже розширена пісня про смерть жовніра на чужині:

Мірно.

Ой за-ку-ва-ла си - ва за-зу-лі та в лі-сі на тер - ноч - ку
Ой ви-прав-ля - ла ма-ти синопька сво-с - го на ві - нонь - ку.

Ой виправляла, ой виправляла
За нові воротенька,
"Ой їдь, синопьку, та на віноньку,
Щіслива доріженька!

⁹⁵ Лисенко: Збірник укр. пісень т. II. ст. 34.

⁹⁶ Ів. Колесса: Етнограф. збірник XI. 256.

Ой їдь синоньку та на віноньку,
Не дуже забавляй сі,
За рочок, за два тей за чотири
До домоньку вертай сі".
– Або сі верну або не верну
Або тамой загину,
Ой озми мати завінчаную
За рідненьку дитину.
Ой сіє вдова яру пшеницю
Тай зелененький румен,
"Ой усі бранці їдут з віноньки,
Лише мій синок умер".
Сіяла вдова яру пшеницю
Тай озимое жито,
"Ой усі бранці їдут з віноньки,
Лиш мого сина вбито"...
– Ой не плач, не плач, старая мати,
Не вдавай сі до ворожки,
Поховали ми твого сина
В яворовії дошки.
Ой не плач, не плач, старая мати,
Та не заходи в тугу,
Ізробили ми твому сину
Яворовое трумно.
Ой не плач, не плач, старая мати,
Та не вдавай сі в чари,
Поховали ми твого сина
У Львові на цвинтари.
Ой не плач, не плач, старенька мати,
Та не вдавай ся в ліки,
Поховали ми твого сина
Та у Львові на віки.
Ой як ховали, то вигравали
На трубки, на органи,
Як поховали, то заплакали
Всі молоді жовняри.
Так будем, братя, так будем, братя,
Ми усі спочивати,
Не буде чути, не буде знати
Ані отец, ні мати⁹⁷.

⁹⁷ Ів. Колесса: Етногр. Збірник XI. ст. 261.

Рівночасно із рекрутчиною утверджено скрізь на Україні неволю панщиняну – кріпацтво тим страшнійше, що панщиняні порядки стояли тепер під охороною московського уряду і війська.

Батькам було добре
На Україні жити,
А синам досталось
Панщину робити⁹⁸.

Як тяжко дали ся в знаки панщиняні порядки українському людови в Росії і в Австрії – сего доказують отсі пісні народні:

Ой бодай ти, ватамане, тай хата згоріла,
А як мині молодому панщина доїла⁹⁹.

Ой зацвило біле зілі на терновім плоті,
Зробила-м си білі руки на панські роботи¹⁰⁰.

Наступила чорна хмара – настала ще й сива,
Була Польща, була Польща, тай стала Россія.
Син за батька не одбуде, а батько за сина.
Живуть люде, живуть люде, живуть слободою,
Іде мати на лан жати разом із дочкою.
Прийшли вони до ланочки, помагай нам Боже,
І сьвятая неділенька, велика госпоже!
Сіли-ж вони обідати – гіркий наш обіде!
Оглянуть ся назад себе, аж оконом іде.
Прийхав він до ланочка, нагай розпускає,
"Ой чом же вас, вражих людей, по троє не має?"
Ой зачав же їх оконом лаяти та бити:
"Ой чом же вам вражим людям снопів не носити?"
А в нашого оконома червона шапка,
Як приїде до панщини, скаче як та жабка.
А в нашого оконома шовкові онучі,
Плачуть, плачуть бідні люде, із панщини йдучи.
Повблазили волам шиї, бідним людям руки.
Ой ярини по півтори, а зимени копу!
Треба стати, поправитись хоч якому хлопцу!
Змолотити і зв'язати і в шпихлір собрати,
А в вечері по вечері та на варту стати.
Прийшли-ж вони до шинкарки, дай шинкарко квартиру,
Випем з жалю по стакану тай станем на варту!

⁹⁸ Драгоманів: Нові укр. пісні про громадські справи ст. 36.

⁹⁹ Драгоманів: Нові укр. пісні ст. 46.

¹⁰⁰ Ів. Колесса: Етногр. Збірник XI. ст. 101.

Ходить попок по церковці, у книжку читає,
 Ой чом же вас, добрих людей, у церкві не має?
 Ой як же нам, добродію, у церкву ходити,
 Од неділі до неділі кажуть молотити¹⁰¹.

г) Пісні про волю.

Коли в 1848 р. заворушили ся австрійські народи (Німці, Мадяри, Поляки), добиваючи ся більшої свободи, австрійський уряд зніс панщину в Галичині 1848 р., щоб мати за собою сільське населення проти ворохобників. Хоч як скривджено сільський люд при розділі ґрунтів, лісів та пасовищ, хоч хлопи дорого заплатили панам за знесення панщини податком індемнізаційним, який ще й доси сплачують онуки за своїх дідів, – то всеж таки знесення панщини було радісною подією в життю народу, що й заспівав з тої нагоди веселіші пісні:

Жваво.

Станьте, ру - скі ді - ти, в ко - ло, За - сьпі - вай - мо си ве - со - ло.

Тепер бо нам пісня мила, Панщина ся вже скінчила.
 Пішли тії пани в кути, Що носили на нас пруди.

Мірно.

Ой ле - ті - ла за - зу - лень - ка, сі - ла спо - чи - ва - ти,

По - слу - хай - те, лю - де до - брі, щось ма - ю ка - за - ти.

Всю-м країну ізлетіла, спочивати-м сіла,
 Як за мною задудніло, аж я-м ся зуміла.
 А свобода у погоню панщиноньку гнала,
 Та загнала в ліси-дебри, щоб там пропадала.
 Пани за нев у погоню, просять ї до себе,
 "Та верни ся панщинонько, бо нам зле без тебе!"
 "Ой уже я не верну ся, я вам була вірна,
 Сами сьте мя відправили – я тому не винна".
 "Ми не вмієм молотити, наші жінки жати,

¹⁰¹ Драгоманів: Нові укр. пісні про громадські справи ст. 25.

Ми не знаєм, як то тяжко на хліб заробляти".
 Ой ти горо кремінная, такась дуже ясна,
 О тось же нам засьвітила, аж панщина згасла!¹⁰²

(Годить ся зазначити, що отсі пісні про знесенє панщини суть книжного походження).

У кримській війні 1854-56 р. потерпіла Росія великі неувдачі, а при тій нагоді вийшли на яву всякі хиби державного ладу і надужитя правлячої верстви, так що російський уряд під напором загалу просьвічених та свободолюбивих людий був приневолений перевести деякі зміни в устрою держави. І так в 1861 р. знесено в Росії кріпацтво (панщину), до чого причинили ся чимало українські письменники як Костомарів, Куліш, а особливо Шевченко і Марко Вовчок, що у своїх творах виказали нелюдскість і підлоту панщиняної неволі.

Про знесенє панщини зложено на Україні подібні пісні як і в Галичині:

Моліте ся, хлопці, Богу до сьвятої Матки,
 Що подарував цар панщину, подарує ще й податки.

Тяжкі, невідрадні обставини, серед яких приходить ся жити українсько-руському народови, зродили ось яку сумну пісню про правду і неправду:

Поважно.

Не - ма в сві - ті прав - ди, прав - ди не зись - ка - ти,
 Що те - пер не - прав - да ста - ла прав - ду - ва - ти.

Уже тепер правда стоїть у порога,
 А тая неправда сидить кінець стола.
 Уже тепер правду ногами топтають,
 А тую неправду медом напувають,
 Уже тепер правда сидить у темниці,
 А тая неправда с панями в сьвітлиці.
 А вже тая правда сльозами ридає,
 А тая неправда все не да гуляє.
 Десь ти правдо вмерла, чи ти заключена,
 Що тепер неправда увесь сьвіт зажерла!
 Тільки в сьвітї правди, що рідная мати...
 Де-б ми єї могли в сьвітї одиськати?

¹⁰² Ів. Колесса: Збірник рукопис. I. 46.

Ой орлице мати, де-ж нам тебе взяти?
 Тебе не купити, ані заслужити!
 Коли-б тебе, правдо, в світі увидіти,
 Орловими крильми раді-б ми летіти.
 Ох якже тим діткам без матері бути?
 Да що дня заплачуть, не можуть забути!
 Вже-ж бо кінець віку оце приближив ся:
 Хоть рідного брата тепер стережи ся.
 Із ним на суд стати, правди не зискати,
 Тільки сріблом-злотом панів насищати.
 Хто по правді судить, то того карають,
 А хто не по правді, того поважають.
 Ой хто буде в світі правду ісполняти,
 Тому зошлеть Господь що дня благодяті.
 Бо сам Господь-правда і смирить гординю,
 Сокрушить неправду, вознесе сьвятиню!¹⁰³

В. Пісні станові.

Памятники староруского письменства виказують, що тисячу літ тому назад провадили Русини оживлену торгівлю з иньшими народами, особливо з Греками: в тії часи був у нас свій багатий стан купецкий. До того-ж стану можна-б причислити також чумаків, що їздили волами над Чорне море та у Крим, відки привозили на Русь сіль, рибу, сукна і всякий крам, який розпродували по базарах. Вибираючи ся в далеку і небезпечну дорогу, лучили ся чумаки у великі громади, т. зв. валки, по кількадесять маж, себ то є возів чумацких, брали з собою зброю та вибирали собі атамана, бо в дорозі у степах нераз треба було відбивати ся чи то від Татарів, чи то від иньших розбишаків. Звичайно давали чумакам Запорожці війскову охорону, побираючи за се відповідні мита, тому ж і розцвіт чумацтва припадає на час сильної організації січового козацтва (16-18 стол.).

Житє чумаків давало багатий материял до пісенної творчости. І справді чумака переживав на свому віку багато незвичайного: прощанє з родиною, що проводила чумака далеко за село, довга розлука із дорогими серцю особами, далека подорож зо всілякими переправами і пригодами, причім не один чумака гинув у дорозі чи то від хвороби, чи від розбійницької кулі – не один, вернувши до дому, не заставав при житю найдорожших осіб – усі ті незвичайні обставини чумацкого житя причинили ся до витвореня великої сили пісень про чумаків.

У нас в австрійській Україні найбільш розповсюднена пісня про чумака, що захорівши згинув у дорозі:

¹⁰³ Драгоманів: Політичні пісні укр. нар. т. II. ст. 213, мелодия записана в Стрийщині.

Повагом.

Ой їз - див чу - мак сім літ по до - лах,
Не най-шов си при - го - донь - ки на сво - їх во - лах.

Ой їхав, їхав, на дорозі став,
Воли му ся поболіли, а він сам заслаб.
Ой заслаб, заслаб, під возом лежить,
Ніхто го ся не спитає, що его болит.
"Ой болит мене серце, голова,
Бідна-ж моя головонько, чужа сторона...
Чужа сторона, чужії люде,
Та хто-ж мене поховає, як ми смерть буде?"
Вгорнув ся чумак у новий кожух,
Обернув ся долів серцьом, віддав Богу дух.
В неділю рано ударили в дзвін,
Посходжав ся, поз'їжджав ся всій чумацкій рід.
Найстарша сестра найперше прийшла,
"Чумаччику, мій братчику, де-ж тя смерть найшла!"
Ідуть волоньки я в новім ярмі,
"Лишилисьмо господаря в чужій стороні".
Ідуть волоньки, ідуть ричучи,
"Лишилисьмо свого газду, в дорозі йдучи".
Прийшли же вони аж під ворота,
"Вийди вийди господине, вже газди нема!"
"Нейбим була вас всіх полупила,
Та я би ся була вами не засмутила.
Одних ся збуду, другі набуду,
А я свого господаря ніколи не вздру"...¹⁰⁴

Отсе українська пісня про смерть чумака в дорозі:

Повагом.

Ой у по - лі кри-ни-чень-ка, З не-ї во-да про - ті - ка - є,

¹⁰⁴ Із рукопис. збірки Івана Колесси.

З не - ї во - да про-ті-ка - є, Ой там чу - мак
сі - рі во-ли па-се Ще й з кри-ни - ці на - пу - ва - є.

Воли ревуть, води не пють,
 Бо в Крим доріженьку чують,
 Ой Бог знає та Бог відає,
 Де чумаченьки ночують.
 А ночують чумаченьки
 В кримськiм степу при долинi,
 Розпустили та сiрiї воли
 При зеленiй муравинi.
 Бодай же ви, сiрi воли,
 Та в Крим по сiль не сходили,
 Ой як ви менi та молодому
 Ой та жалю наробили!
 Ой умер-же чумаченько
 Ой та в недiленьку в ранцi,
 Ой поховали та чумаченька
 Та в зеленому байрацi.
 Насипали над чумаком
 Та високую могилу,
 Ой посадили та в головоньках
 Та червону ю калину.
 Прилинула зазуленька
 Тай сказала: куку!
 "Ох подай, сину, подай, орле,
 Та хоч праву, праву руку".
 "Ой рад же я, моя-мати
 Та i обидвi подати,
 Ой та налягла сирая земля,
 Ой та трудненько пiдняти"¹⁰⁵.

Чумацка гулянка:

Трохи не помалу.

Гу-ляв чу-мак на ри-ноч - ку, Та пив чу-мак го - рi-лоч -

¹⁰⁵ Лисенко: Збiр. укр. пiсень. I. ст. 34.

ку. Про - пив во-ли, про-пив во - зи, Про-пив яр - ма
ще й за - но - зи, Все сво - є до - бро.

Ой не чумак, не, гуляє
Добро своє пропиває.
Добро своє пропиває,
Товариство напуває,
Щоб вірне було.

Прокинув ся чумак в ранці
Тай полапав у гаманці¹⁰⁶:
Всі кишені вивертає,
Аж там грошей вже чорт має,
Нічим похмелитись!

Прийшов чумак до шинькарки:
"Сип шинькарко хоч пів кварти!"
Шинькарочка з горда дметьця
Ще й з чумаченька сьмієть ця,
Що гіркий пяниця.

Скинув чумак жупанину:
"Сип шинькарко четвертину!"
"Ой не всиплю четвертину,
Добудь грошей хоч з полтину,
Тоді пий, гуляй".

Ой вийду я на могилу
Та погляну у долину:
Лежать воли, стоять вози,
Висять ярма ще й занози,
Все чумацьке добро.

Ой пішов би я до дому,
Та бою ся поговору.
Будуть бити ще й ганити
Та заставлять ще й косити,
А я козак нездоров.

Ой піду я у Молдаву
Та сім років погорюю,
Та сім літ я погорюю,

¹⁰⁶ В мошонці.

Воли й вози покуюю,
Знов буду чумака¹⁰⁷.

В нинішніх часах торгівля на просторах України-Руси перейшла майже зовсім у чужі руки, а по заведенню залізничних шляхів і плавби пароходами чумацтво упало і доживає свого віку на Україні; тому ж і чумацкі пісні належать уже радше до історичних.

Доволі розповсюднені суть між українсько-руським народом пісні про бездомних бурлаків-наймитів, що задля заробітків лучили ся також у спілки під проводом господарів або атаманів та трудили ся ловлею риб по більших ріках як Дністер, Бог, Дніпро, Дон і над Чорним морем.

У нас в Галичині найбільше знана є отся пісня про наймита-бурлаку:

Поважно.

Стойит кор-шма над бо - ло - том, Стойит кор-шма над бо -
ло - том, Гей гей! та по - кри - та о - ко - ло - том.

Я би єї злотом побив, що я вже в ні гроший пропив.
Ішов бурлак йа с панщини та повернув до коршмини.
Бурлак в коршмі напиває, господині нарікає.
Господині нарікає, а господар усе лає.
"Й устань дочко, устань мати, дай бурлаку вечерати".
"Нема нічо вечерати, таки льгай бурлак спати.
До порога головами, я до стола тай ногами".
Ой ще бурлак не вложив сі, вже господар пробудив сі.
"Ой чьис бурлак уставати, на долину воли гнати".
Ні вмивав сі, ні вгортав сі, не мав ходак, не вбував сі.
Не мав ходак, не вбував сі, немав паса, не впасав сі.
Ой ще до дньи три годині, бурлак з воли на долині.
Чорна хмара наступає, дробен дощик покропляє.
Бурлак нїжки підношає, свою матір споминає:
"Мати-ж моя чорнобрива, нащо-с мене породила?
Єдного-с мі сина мала, бурлаком-єс мі назвала.
Понад річку-с мі носила, чому-с мене не втопила?"¹⁰⁸

Найбільше сучасного змісту мають пісні господарські, що найтісніше вяжуть ся з хліборобским житем. До того розділу пісень належить багато коля-

¹⁰⁷ Лисенко: І. десяток ст. 8.

¹⁰⁸ Ів. Колесса: Етногр. Збірник XI. ст. 87.

док, щедрівок, гагілок або веснянок, пісень купальських і майже усі обжинкові пісні, як се ми вже висше показали. В піснях обрядових переходили ся затим найдавніші риси пастушого і хліборобського побуту – та багато таких рисів давніших і новіших єсть розкинутих у піснях історичних і в піснях з життя родинного й особистого.

Прекрасний образок сінокосів подає отся пісня з життя родинного:

Повагом.

За-жу-ри - ла сі, за-жу-ри - ла сі бід-на-я у-до-вонь - ка,
Що не ско - ше-на, не згрома - дже-на зе-ле-на о-та-вонь - ка.

Наймила вна си, наймила вна си косариків чотири,
Щоби скосили тай згромадили всі гори тай долини.
Косарі косьит, косарі косьит, а вітрец повіває,
Шовкова трава дзелененькая на косу налягає.
Шовкова трава дзелененькая на косу налягає,
Молода вдова, молода вдова я з жьилю й умліває.
Кличе синонька, кличе синонька: "йди сину громадити",
А синок каже, а синок каже: "я йду до коршми пити".
"Ой йди, синоньку, ой йди, синоньку, та йди копиці класти",
А синок каже, а синок каже: "то я льягаю спати"¹⁰⁹.

Господарські турботи змальовані також в отсій пісні:

Повагом.

По - сі - ю я пше-ни-чень - ку, по - сі - ю я два ла-ни,
А як ме-ні Бог за - ро - дит, я по-ста-вю два сто-ги.

Злетіла сі вся пташина, злетіли сі горобці,
Ззіли, снили пшениченьку, лиш лишили стебельці.
Бодай тота вся пташина виздыхала до ноги,
Що вна ззіла пшениченьку бідненької я вдови¹¹⁰.

¹⁰⁹ Ів. Колесса: Етнографіч. Збірник XI. ст. 242.

¹¹⁰ Ів. Колесса: Етнографіч. Збірник XI. ст. 243.

Ремісницьких пісень у нас дуже небогато; а се тому, що ремісники, як мешканці міст, побільшій часті відбили ся від свого народу та переняли ся чужиною. На взір німецького міщанства і наші ремісники лучили ся в осібні корпорації, т. зв. цехи, що вибирали собі цехмайстрів і иньшу старшину.

Отсе пісня цехова з шуточним, гумористичним підкладом – записана від лірників на Волині:

Повагом.

Не - хай же нас Бог ра - ту - є, що наш бать - ко
не статку - є. Бе - ре Йва - на і Де - мя - на, Пе - тра, Гри - ця і Сте - па - на,
Мак - си - ма, Се - ме - - на щей Те - реш - ка.

Зібрала ся кумпанія,
Невеличка але чесна.
Єдні сіли по один бік,
Другі сіли по другий бік,
Куперян найстарший по середині.
"Зібрали ся ми та всі тутечки,
Не простіі люди, все ремеснички:
То писарі, то малярі
То ковалі, то слюсарі,
То музики, то дзвонарі,
То шевчики, то крамарі,
Куперян цехмайстер над соломою".
"Ой дайже нам Господи, що ми зібрались,
Що ми собі трошечки понапивались.
Хто маючий, хто багатий,
Хто покірний, хто завзятий,
Хто вродливий, хто хороший,
Кому течуть з річок гроші,
А Куперян каже: я весь у злоті!"
Біжить Ганна ще й Титяна,
Страшать батька Куперяна;
Біжить Ганна ще й Данилко,
"Тікай, татку, куди видко,
Ось мамуня йде, – всім біда буде!"

Одні кажуть: "не криймо ся!"
Другі кажуть: "признаймо ся",
Один каже: "сидім тихо!"
Другий каже: "буде лихо!"
А Куперян каже: "якось то буде!"¹¹¹

Г. Пісні з життя родинного і особистого.

Найдавнішими піснями, що з'ображують родинне життя українсько-руського народу суть безперечно обрядові пісні, а особливо весільні.

З весіллям лучить ся цілий ряд старинних пісень і величавих обрядів, в яких бачимо також дійство або драматичну акцію; в ній беруть участь: молодий, молода, їх дружина, отець, мати, староста, бояри, а від усіх осіб співають пісні свахи. У піснях і обрядах весільних виведено цілий ряд образів і подій, що живо переходять перед нашими очима, а нагадують иноді дуже давні часи, коли форми родинного життя не були ще такі, як нині. Отсе подаємо коротенький образ весілля на Підгір'ю.

Весілля починає ся дівич-вечером і вінкоплетинами; подруги і свахи просять у піснях благословення для молодої від батька, матери і всієї родини.

Коли молодій розплетуть косу, прощаєсь вона у піснях із своїм дівованем. Свахи печуть коровай.

На другий день молодий приїжджає до дому молодої і привозить єї дари, відтак виводять молодих до шлюбу серед прекрасних обрядових співів, що розжалоблюють присутних до сліз.

По обіді відходить молодий з частию весільних гостей до дому та аж пізно вночі вибирає ся з дружбою і боярами по жінку. Єго приїзд звіщають свахи піснею:

Ішла Марусенька по воду
До камяного броду.
Ще й по воду не дійшла,
В поли ігроньку вчула,
До дому сі вернула.
Строснула коновками,
Сплеснула рученьками:
"Ой батеньку, душенько!
Велика війна іде.
Будут нас воювати,
Мене з собою брати.
Малую, молодую,
Ягідку червоную".
"Марусю, дитє моє,
Сховай сі до сьвітлоньки

¹¹¹ Лисенко: "Збірник укр. пісень". III. ст. 80.

Межи красні дівоньки!"
 "І там мене пізнають
 По моїй головонці
 По русії косонці.
 Бо всі дівоньки в косах
 І в рутяних віноньках,
 Йно моя розплетена,
 Барвінком обложена"¹¹².

В часі тих співів молода старає ся як найскорше сховати ся перед молодим, котрий саме тепер вступає до хати і знаходить молоду досить швидко; однак еї брат не дозволяє молодому до неї доторкнути ся, засідає з сестрою і еї подругами за стіл і відтам боронить ся проти заходів мужа. Врешті молодий платить якийсь окуп братови молоді, що аж тоді дозволяє забрати сестру.

Сей обряд єсть безперечно останком глибокої старини, єсть пам'яткою давних форм родинного життя: молодий парубок, хочачи оженити ся, збирав собі дружину відважних товаришів, нападав на дім молоді і викрадав її або здобував силою. Пізнійше увійшло в звичай, що молодий платив окуп родині молоді і купував собі жінку.

У піснях весільних мало й згадує ся про батька: се були такі часи, коли мати була головою родини і давала своє ім'я дітям.

Отже у піснях і обрядах весільних лишили ся сліди такого ладу (т. зв. матриархату), який уже давно минув ся і уступив місце новому порядкови.

Любов, яка вяже молоду із родиною, і жаль із причини розлуки найкраще оспівані у піснях, якими свахи проводять прощане молоді із рідною хатою:

Повагом.

Ой за-бре-ні-ли ко-ва-ні во-зи на дво-рі,
 Ой за-пла-ка-ла Га-ни-на ма-ти в ко-мо-рі.

"Ой не плач, не плач, моя матінко, за мною,
 Не забери я усього добра з собою.
 Покину тобі свої слідоньки на дворі,
 Покину тобі свої сльозоньки на столі,
 Покину тобі пахуче з'їля в коморі"¹¹³.

¹¹² Головацкий:

¹¹³ Рукопис. збірник Осипа Роздольського.

Дуже старинні суть також деякі приколискові пісні, як на се показує їх форма пісенна. У колісанках оспівана ніжна материна любов та журба над будучою долею дитини:

Повагом.

Ой красно яс-но, ой красно яс-но, ку - ди со-нін-ко хо - дит,
Ой ще краснійше, ой ще яс-нійше, ку - ди ма-тін - ка хо - дит.

Сонінко зайде (2)
Тай назад воно зійде,
Матінка умре (2)
Вже йинчої не буде.
Хоть вна сі найде, (2)
Все вона не рідненька,
Що сі притулит, (2)
Все вона студененька.

У збірниках народних пісень звичайно найбагатший є той відділ, що обіймає любовні пісні; не подивуємо ся тому, коли зважимо, що любов то найкращий вищвіт людської душі, то весняне сьвято в життю чоловіка; любов, се чувство, що в своїй порі стає осередком змагань людської одиниці, жерлом особистого щастя або й нещастя. Любов не знає ніякої різниці між хлопом і паном та однаково процьвітає у царській палаті, як і під соломяною стріхою. Так було здавна, як людська пам'ять сягає, і так оно єсть до нині.

Оттому то любов оспівували залюбки поети усіх часів, оттому то і в українській народній поезії любовні пісні займають таке визначне місце не лиш що до числа, але також з огляду на красу, багатство і різнородність змісту. Притім любовні пісні не переживають ся так скоро як пр. історичні пісні, не перестають завжди бути зрозумілими та не втрачють своєї живучости і примани. Любовні пісні українського народу перейняті глибоким ніжним чувством, з'ображують з великою правдою всілякі радості і скорботи, яких приходить ся зазнати закоханим. Наведемо тут кілька примірів що кращих любовних пісень.

Милий надходить.

Швиденько.

До - щик, до - щик ка - па - є дріб - нень - ко,

Я-ж ду - ма - ла, я-ж ду - ма - ла, За - по-ро-жець, нень - ко.

Я-ж ду - ма - ла, я-ж ду - ма - ла, За - по-ро-жець, нень - ко.

Колиб знала, колиб знала,
Відкіль виглядати,
Тоб наняла, заставила
Стежку промітати.

Аж він іде, аж він іде,
Ступає дрібненько,
Тож то милий, тож то любий,
Дивітеся, ненько!

Дощик, дощик,
Аж із стріхи капотить,
Розсердився мій миленький,
Аж ногама тупотить.

Розсердився, розгнівався
Мій милий на мене,
А як гляне, серце вяне
І в його і в мене¹¹⁴.

Дівчина виходить до милого на розмову.

Помалу.

Гей, зій-ди, зій-ди, ти зі-ронь-ко ве-чір-на-я,
"Ой ра - да-б зір-ка зій-ти, чор-на хма-ра за-ва-джа-є,

Гей вий-ди вий-ди гей вий-ди вий-ди, дів-чи-но мо-я вір-на-я!
Ра - да-ж би я д'то - бі вий-ти, та ма-ту-сі не пус-ка-є!"

Ой як зійшла зірниченька, усе поле осьвітила,
Та як вийшла дівчинонька, козаченька звеселила.
– Ой ти дівчино, ти тихая погідонько,

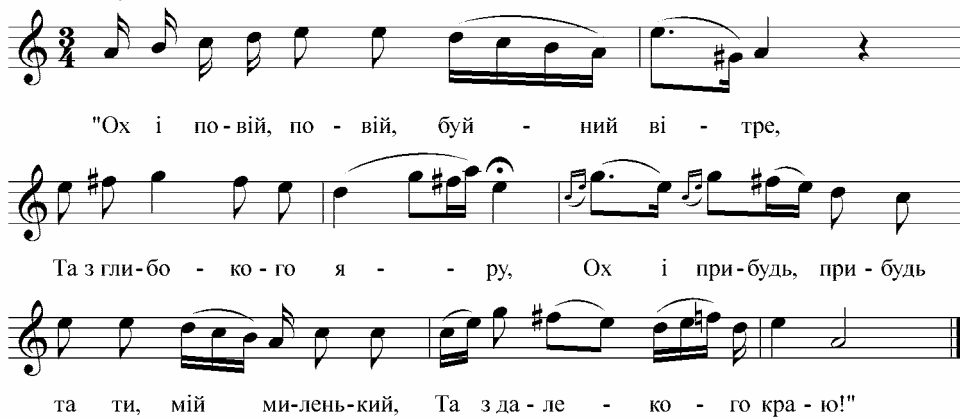
¹¹⁴ Лисенко: Збірник укр. пісень т. I ст. 67.

Ой дай же мені сьї чути, та як вийдеш по водоньку.
 Ой не так то по водоньку, та як вже підеш з водою,
 Постав мила коновоньки та поговори зо мною.

Понад тими гороньками сходить місіць з зороньками,
 Я ще вижше підлітає сивий сокіл з вірлоньками.
 Ой летит же він летит тей крилоньками блудит,
 Ой як тяжко на серденьку, як хто кого вірно любить¹¹⁵.

Туга дівчини за милим, що не вертає з далекого краю.

По малу.

"Ох і по-вій, по - вій, буй - ний ві - тре,
 Та з гли-бо - ко - го я - - ру, Ох і при-будь, при - будь
 та ти, мій ми-лень-кий, Та з да - ле - ко - го кра - ю!"

"Ох і рад би я повівати,
 Так глибокії яри,
 Ох і рад би я серце к тобі прибувати,
 Так далекії краї".

"Ох і рад би я повівати,
 Так лютиї морозеньки,
 Ох, рад би я серце к тобі прибувати,
 Так лютиї вороженьки".

"Ох і прибудь, прибудь, мій миленький,
 Та я з тебе рада буду,
 Сю нічку не спала ще й другу не буду,
 За тобою, серце, як голубка гуду".

"Та замочила хустиночку,
 Дрібні слези витираючи,
 Ой і видивила свої карі очі,
 Тебе серце виглядаючи".

¹¹⁵ Ів. Колесса: "Етнограф. Збірник" XI. ст. 118.

Не повіває буйний вітер
 Із глибокого яру,
 Ой і не прибуває козак молоденький
 Із далекого краю.

Та не повіє буйний вітер
 Та із степу широкого,
 Ой і не жди не жди, молода дівчино,
 Козаченька черноокого.

Ой не повіває буйний вітер
 Та із чистого поля,
 Ой і не жди, не жди того козаченька,
 Видко твоя така доля¹¹⁶.

Милий покидає.

По маленьку.

Чи ти ми - лий пи - лом при-пав, чи ме-те - ли - це - ю,
 Чом не хо - диш ти до ме - не ці - є - ю ву-ли - це - ю.

Чом не ходиш ти до мене крутими горами,
 Покидаєш сиротину поміж ворогами?

Чом ти милий не послухав, як тобі казала:
 Ходім, серце, повинчаймось, щоб мати не знала?

Ти все нььку свою слухав, мене покидаєш,
 Покидаєш сиротину, іншої шукаєш.

Найдеш собі дівчиноньку з карими очима,
 Буде тобі, серце моє, камінь за плечима.

Найдеш собі дівчиноньку з чорними бровами,
 Та не знайдеш тиї правди, що була між нами.

Такий камінь тяжкий-важкий на серденьку буде,
 Покидаєш через люде, сам Бог свідком буде¹¹⁷.

¹¹⁶ Лисенко: Збірник укр. пісень, т. I. ст. 57.

¹¹⁷ Лисенко: Збірн. укр. пісень т. I. ст. 51.

Милий гине на чужині.

Трохи помалу.

"Ко - за - чень - ку, ку - ди йдеш? Не вже
жа - - лю не ма-єш?" "Ой не плач же, дів - чи - но,
не жу-рись та до мо - го сер - день - ка при-гор-нись".

"Я без тебе загину,
Як ти підеш в чужину".
"Я верну ся серденько в осени,
Як упаде листячко з калини".

Ждала дівка навісна,
Мина осінь і весна:
Нема, нема козаченька тай не чуть,
Злії люде вороженьки вже кують.

А як жито зацвило,
Прийшла вістка у село:
Не вертатись вже до тебе козаку,
Заснув в степу він сердега до віку¹¹⁸.

Жаль дівчини по утраті милого.

Повагом.

Ой га - ю мій, га - ю, Та гу-стий
не про - гля - ну, У - пу - сти - ла та го-лу -
бонь - ка, Та вже й не пій - ма ю.

¹¹⁸ Лисенко: Збірн. укр. пісень 7-тий десяток ст. 16.

Ой хоч-же піймаю,
Тай уже-ж не такого,
Не приляже моє серденько
Ніколи до його.

Ой гаю мій, гаю
Та густий зелененький,
Любив мене та козаченько
Хороший молоденький.

Ой гаю мій, гаю
Та густий, кучерявий,
Любив мене та козаченько
Хороший, чорнявий¹¹⁹.

Піснї про подружє.

Піснї про подружє оспівують переважно лиху долю замужної жінки і складають ся на сумний образ жіночої неволї.

Силуваний шлюб, брак любови між подругами, лихий муж, п'яниця, нелюб, лиха свекруха, неприхильна родина мужа, розлучниця – отсе найзвичайнїші теми пісень про подружє. У тих піснях виливає замужна жінка гіркі сльози і наріканя на свою нещасливу долю, жаль за утраченими літами, за змарнованим житєм, тугу за далекою родиною, а всі свої муки душевні виспівує з великою правдою і глибоким чувством так, що українські піснї про жіноче горе числять ся до найкращих взірців ліричної поезії¹²⁰, на які лиш міг здобути ся людський дух.

Треба лиш дивувати ся, як отсі мільйони поневолених, принижених, нещасливих жінок можуть серед тяжкої праці і невідрадних відносин родинних заховати чистоту серця та сьвіжість і силу духа, що стати їх на такі прекрасні піснї. Звісна річ, що народні піснї плекають і співають головно жінки і дівчата; нема сумнїву, що жіноцтво і витворило найбільшу часть пісень з житя родинного і особистого, особливо-ж піснї про любов і про подружне горе.

Лиха свекруха.

Повагом.

Гей! Го - ло-вонь - ко ж мо - я бід - - -
на - я, В ме-не ма - ти тай не-рід - на - я.

¹¹⁹ Лисенко: Збірник українських пісень I. вип. ст. 45.

¹²⁰ що оспівує особисті чувства.

Гей, в мене ненька та й не рідная,
А свекруха неймовірная.

Гей, сами сіли та вечеряти,
Мене молоду та шлють по воду.

Гей, шлють по воду по кринишную
Мене молоду непривишную.

Гей, шлють по воду по холодную,
Мене молоду та безродную.

Гей, по воду йшла через батьків двір,
А з водою під віконечком.

Гей, сидить батько край віконечка,
Держить, руку коло серденька.

"Гей, дитя-ж моє та коханеє,
Житя твоє препоганеє!

Гей, в мене була за хазяйочку,
А в свекрухи та за наймичку.

Гей, в мене була та за клюшницю,
А в свекрухи за послушницю.

Гей, не плач, дочко, ні на батенька,
Не плач, дочко, тай на матінку.

Гей, а плач, дочко, та на воленьку,
Що втопила та головоньку"¹²¹.

Муж п'яниця.

Повагом.

Ой за-вя-ла чер-во-на ка-ли-на над крини-це-ю,
Го-ре-ж ме-ні, мо-я ма-тін-ко, із п'я-ни-це-ю.

А п'яниця тай не каєть ся,
Як день так ніч пє,
А як прийде із коршми до дому,
Мене молодую бє.

¹²¹ Лисенко: Збірник укр. пісень, т. V. ст. 21.

Відсуну я та кватирочку,
Моя матінка йде;
Питаєть ся діточок дрібненьких,
Чи п'яниця дома є.

"Потихеньку, помаленьку
Моя матінко, йди:
Спить п'яниця в рубленій коморі,
А ти, мамо, не збуди.

"Та нехай він спить та нехай він спить,
Щоб до віку він не встав,
Щоб він твою бідну головоньку
Та вже більше не клопотав".

"Ой не лай, моя матінко,
П'яницю мого,
Єсть у мене діточки дрібненькі,
Горе жити без його"¹²².

Муж - нелюб побиває жінку, вона-ж переказує матері про свою долю.

Поволи.

Ой там за го - ро - ю та за кре - мін - но - ю,
Не по прав - ді жи - є чо-ло-вік з жо - но - ю.

Она єму стелит білу постеленьку,
А він їй готує дротяну нагайку.

Біла постеленька порохом припала,
Дротяна нагайка біле тілце рвала.

Біла постеленька порохом присіла,
Дротяна нагайка кровю обкипіла.

Он мужу-ж мій, мужу, не бий мене дуже,
В мене тіло біле, болит мене дуже!

Пусти мене мужу в вишневий садочок,
Та най я си урву ружекий квіточок.

¹²² Лисенко: Збірн. укр пісень т. V. ст. 15.

Взяла ружу-квітку тай вергла на воду:
 "Плини, плини, руже-квітко, аж до мого роду.
 Плини, руже-квітко, плини по Дунаю,
 Як увидиш мою неньку, приплини до краю".
 Вийшла стара мати в Дунай воду брати,
 Як уздріла ружу-квітку, та взяла плакати.
 "Де-ж ти, руже-квітко, ту ся й обьявила.
 Відай тебе моя донька й опустила?"
 "Ти гадала мати, що мя не згодуеш,
 Далась мене за нелюба, а тепер бануєш!
 Ти гадала, мати, що мя ся не збудеш,
 Така прийде годинонька, ще плакати будеш"¹²³.

Жінка покидає мужа.

Повагом.

Я в по - не - ді - лок ра - но пі - шов І - вась о - ра - ти,
 Тей на - ка - зу - вав Ма - ри - су - неньку о - бі - дещ ві - но - ша - ти.

Ой оре Івась, оре, вже сонце під полудне,
 "Ой нема-ж тої Марисуненьки, а вже-ж бо єї не буде".
 Прийшов Івась до хати, взяв сї дїтий питати:
 "Ой діти-ж мої тей дрібнесенькі, ой де-ж є ваші мати?" –
 "Ой пішла наші мати ой у гай за теляти,
 Ой казала вна нам, обіцьила вна нам, що будете сиротяти".
 Взвив-же Івась дитинку, підхилив си кватирку,
 "Ей верни сї, верни Марисуненько, та вважый на дитинку".
 "Хіба-бим дурна була тей розуму не мала,
 Та щоби я сї, до песього сина тей назад повертала".
 Вернула сї Марисї а й у чотири літа,
 "Ей прийми-ж мене, ти мій Івасеньку, тей до свого обїда".
 "Нагадай си, Марисю, ой та на сирід літа,
 Ой був же я тей до полудні без раного обїда"¹²⁴.

¹²³ Лисенко: Збірник укр. пісень т. IV. ст. 57.

¹²⁴ Ів. Колесса: Етногр. Збірник XI. ст. 206.

Розлучниця.

Помалу.

"Умру-ж бо я, ми-лий, та у - мру-ж бо я, у - мру,
та зро - би-ж ми, ми-лий, та ке - дро - во - є трум - но".

"Не мож буде, мила, та кедрини дістати,
Такої будеш мила у яловім лежати".
"Поховай мі, милий, та в вишневім садочку.
Посади мі, милий, кінець голов ягодожку.
Я сам будеш, милий, по садочку ходити,
Будеш розлучницю за рученьку водити.
Будеш розлучницю за рученьку водити,
Мене молоденьку будеш з гробу будити.
Ой устань-же, мила, та устань, подиви сі,
Вже твоя худібка по світочку розійшла сі.
Ой ней она іде, та чей она зійде сі,
А вже она свої газдині не прижде сі.
Ой устань-же, мила, та устань подиви сі,
Вже твої діточки по службонці розійшли сі.
Ой ней они ідут, та чей они зійдуть сі,
Я вжеж они свої матінки не приждуть сі.
Ой устань-же, мила, та устань милесенька,
Плаче за тобою та дитина малесенька.
Ой ней она плаче, чей она перестане,
Я хто вже раз умре, той вже з гробу не встане.
Ой устань-же, мила, та устань, чорнобрива,
Вже твоя ягідка та в головах зацвила.
Ой ней она цвите та ней вна процвитає,
Я хто вже раз умре, та ней в гробі спочиває"¹²⁵.

Сирота і мачуха.

Помалу.

Ой у-мер же о - тець тей умер - ла ма - ти,

¹²⁵ Ів. Колесса: Етнограф. збірник XI. 224.

Ой пі-шли си - ріт - ки службонь-ки шу - ка - ти.

Ой пішли-ж бо они горами-долами,
 Здибав їх Син Божий з трома ангелами.
 "Де йдете сирітки?" – "Матінки шукати,
 Ой уже три роки, як ї не видати".
 "Ой не йди, сирітко, бо далеко зайдеш,
 Ти свої матінки вже нігде не знайдеш.
 Ой вломи, сирітко, три пруди лозові
 Та удар, сирітко, три рази по гробі".
 "Ой а хто-ж там, хто-ж там та на моім гробі?"
 "То я, мамунцуню, озміт мене д' собі".
 "Ту нема що, сину, ні їсти, ні пити,
 Приказав Син Божий в сирі землі гнити".
 "Не хочу, мамусю, ні їсти, ні пити,
 Лише я сі хочу на вас подивити".
 "Ідиси, сирітко, ідиси до дому,
 Ней тобі мачуха я змиє голову".
 "Як головку мие, тьижко проклинає,
 А як заплітає, з тілом вириває,
 За кождим волоском кровцю випускає.
 Як сорочку крає, тьижко проклинає,
 Абис не сходила, бос не заробила.
 А як хлібок крає, як кленовий листок,
 Та ще сі питає: ци зїш ти го вшисток ?
 Ой зїслав-же Господь два ангели з неба,
 Та взьили сирітку до ясного неба.
 Ой струтив же злий дух два д'яволи з пекла,
 Та взьили мачуху гаками до пекла.
 Плавай ту, мачухо, маєш ту широко,
 Поглядай на небо, як небо високо.
 Взьила сі мачуха я в гору дивити,
 Взьили тяжкі враги в очи смолу лльити.
 Ой дай ми сі, Боже, на той сьвіт дістати,
 Та буду я знати сиріт шінувати¹²⁶.

¹²⁶ Ів. Колесса: Етнографічний Збірник XI. ст. 245.

Г. Вандруючі пісні – баляди.

Між українськими народними піснями є спора пайка таких, що їх співають по своєму майже усі європейські народи: се мандрівні пісні, що не держать ся вузких етнографічних¹²⁷ границь, а переходять від народу до народу. Отсі пісні, звані також балядами, оспівують якісь незвичайні, сумні події, як убийство мужа, жінки, брата, шлюб із сестрою і пр. Якраз для сеї незвичайности змісту баляди розповсюднили ся широко, так, що становлять спільне міжнародне добро багато народів і ріжних племен. Через те не хочемо сказати, щоб усі баляди належали до мандрівних пісень, або щоб усі мандрівні пісні були балядами. Єсть то річ дуже нелегка дослідити науковим способом, який нарід і в яким часі утворив чи переймив якунебудь із тих мандрівних пісень. Через те у таких піснях годі дошукати ся повного образу народного життя і характеру з єго типовими¹²⁸ рисами, таксамо як і в казках, що задля чудовного змісту переходять від народу до народу; така приміром казка про мерця-опира, що приходить до любленої за життя дівчини і бере її з собою до гробу. А всеж таки годить ся зазначити, що кождий нарід, переймаючи якунебудь мандрівну тему, оброблює її відповідно до своєї вдачі і світогляду. Отже хотяй основа мандрівних пісень не єсть народна, то подибають ся в них дрібніші побутові риси, що характеризують нарід, котрий по своєму оспівав мандрівні теми, надавши тим пісням місцеву закраску. В мандрівних піснях, які співає українсько-руський нарід, подибають ся найчастійше ось які балядові теми¹²⁹:

1. Дівчина за намовою коханця напуває брата трутиною.
2. Дівчина напуває отруєю зрадливого любка.
3. Пані забиває мужа, єго брата карають смертию убійницю.
4. Козак убиває зрадливу любку.
5. Муж убиває жінку за намовою матери.
6. Муж убиває жінку за намовою вдови.
7. Зла свекруха чарами перемінює невістку в тополю.
8. Свекруха, наготовивши трутини для нелюбої невістки, отруїла власного сина.
9. Жінка думаючи, що муж згинув на війні, виходить за другого заміж, тимчасом на весіле над'їздить перший муж з війни.
10. Брат вінчає ся з рідною сестрою, не знаючи її роду.
11. Розбійники забивають сестриноного мужа, найстарший брат покохав рідну сестру, не знаючи єї роду.
12. Чужоземці заманюють у коршмі дівчину, щоб з ними вандрувала, відтак палять її живцем, привязавши до сосни.

¹²⁷ народних.

¹²⁸ знаменними.

¹²⁹ справи, події, предмети.

13. Син лицяє ся до вдови не знаючи, що се єго мати.
14. Батько або брат продав дочку (сестру) Турчинови.
15. Батько продає дочку розбійникам, брат ратує сестру.
16. Муж забиває ся на гробі жінки, котру сам зарубав через непорозумінє.
17. Зраджена дівчина топить ся.
18. Мати-покритка топить дитину.
19. Закохана пара топить ся через те, що родичі не дозволили на звінчанє.
20. Пані любить Петруся, – пан каже єго забити (втопити).

Отсі мандрівні пісні порушають такі загально-людські справи, що по всі часи однаково ворущають людську душу, однаково займають серце кожного чоловіка, до якоїнебудь народности він належав би, томуж і співають сі пісні по своєму ріжні народи, знаходячи у них щось спільного усім людям.

Декотрі із тих мандрівних пісень походять із дуже давних часів, та нагадують поданя і перекази давних Греків про кровосумішку, як прим. отся пісня:

Вдова і єї женихи, рідні сини.

Швиденько.

Ой у - до - ва мо - ло - да по - ро - ди - ла

дум - ці два, Гей, гей, по - ро - ди - ла дум - ці два.

Як вона їх зродила, в чорний китай повила.
 В чорний китай повила тай в човенце вложила.
 Тай в човенце вложила, в тихий Дунай пустила.
 "Ой ти тихий Дунаю, я в тя діти пускаю.
 Ой ви жовті пісочки, корміт мої діточки.
 Ой ви круті береги, не втопіт ми два сини".
 В сім літ вийшла по воду, думці стоять на броду.
 Єден чеше голову, другий мруга на вдову.
 "Ой ти вдово молода, чи любиш ти думці два?"
 "Ой я думці люблю тай за думця піду.
 За єдного сама йду, за другого дочку шлю".
 Який тепер съвіт настав, що брат сестри не пізнав.
 Яка тепер година, йшла би мати за сина¹³⁰.

¹³⁰ Ів. Колесса: рукопис. збірник т. I. ст. 5.

Зла свекруха стає причиною смерти невістки і онучати:

Мірно.

Ой у Га - лі све - кру - ха ли-ха - я,
Са - ма Га - ля Га - ля мо - ло - да - я.

Та послала Галю в неділеньку жати:
"Іди, доню, та не оглядай ся,
Жни пшеницю та не розгинай ся".
Ішла Галя тай не оглядалась,
Жала Галя тай не розгиналась.
Ой дожала Галечка до краю,
Огляділась, – сонечко сідає.
Як побігла Галя із поля до дому,
Пішла Галя корів-же доїти.
Чотири здоїла, під пятою сіла.
Вийшла к' Галі свекруха лихая:
"Ой ти-ж Галю, ще й ти молодая,
А де-ж твоя, Галю, дитина малая?"
"Ох мені горе, я в полі забула!"
Як побігла Галя із дому у поле,
А там літає орел сизокрилий.
"Ох і ти літаєш, сизокрилий орле,
Чи не бачив малої дитини?"
"Ой я бачив та ще й приглядав ся:
Коло неї аж три няньки скачуть.
Що первая очі випиває,
А другая серденько виймає,
А третя кісточки хитає".
Як побігла Галя із поля до дому,
"Ой дай, мати, гостренького ножа,
Урізати ляне полотенце".
Не влучила Галя в ляне полотенце,
А влучила сама себе в серце.
"Оце-ж тобі, мати, три гріхи на душу:
Що первий гріх – неділя сьвятая,
А другий гріх – дитина малая.
А третій гріх – Галя молодая".
Що по Галі усі дзвони дзвонять,

А свекруху нагаями гонять.
 Що на Галю домовину тешуть,
 А свекруху нагайками чешуть.
 А вже Галю, Галю поховали,
 А свекруху на Сібір загнали.
 Що по Галі увесь народ плаче,
 По свекрусі чорний ворон кряче¹³¹.

Мати отруїла рідного сина тою отрутою, що приготувала для нелюбої невістки:

Поволі.

"Ци ра - да ти, ма - ти, що нас дво - є в ха - ті,
 Ци ра - ди ти, ма - ти, що нас дво - є в ха - ті?"

"Тобі-м синку рада, бо-с моя дитина,
 Невістці-м не рада – чужа чуженина".
 Пішла до пивниці, взяла три скльинниці:
 У одну зачерла вина солодкого,
 У другу зачерла вина дзеленого,
 А в третю зачерла їду гадьичого.
 Сама сі напилa вина дзеленого,
 А синовi дала меду солодкого,
 А невістці дала їду гадьичого.
 Миленька не пила, з милим поділила.
 А милий напив сі, з лави повалив сі.
 "Ой Боже мій, Боже, що я ізробила,
 Свого миленького на віки-м стройила!"
 "Ой цит мила, ой цит, не ти мі стройила,
 Стройила мі ньька, вся моя родина!"¹³²

Мати стає мимохить причиною смерти сина і невістки:

Мірно.

Ой по - ї - хав Дре - бе - ню - ха я с па - на - ми на вій-ну,

¹³¹ Лисенко: Збірник укр. пісень т. V. ст. 17.

¹³² Ів. Колесса Етногр. Збірник т. XI. ст. 301.

Лишив ї - мость Ка - те - ри - ну я в ве - ли - кім дво - ру.

Єго мати старенькая в голову си взяла,
 Написала дрібне листе тай на почту дала.
 "Твої двори муровані порозвалювані,
 Твої стайні муровані порозвалювані,
 Твої коні воронії порозпродувані,
 Твої вози кованії порозтягувані,
 Твої куфи мід-горівка розпечьитанії,
 Твоя челядь препишная порозправлювана"...
 А молодий Дребеньоха в голову си узяв,
 Всіддав собі ворон-коня тай до дому примахав.
 Ой приїхав Дребеньоха та до свого двора,
 Вийшла їмость Катерина я ще краща, як була.
 А молодий Дребеньоха тай на того не вважав
 Та і виняв гострий палаш, голову єї істяв.
 Єго двори муровані я ще кращі, як були,
 Єго стайні муровані я ще ліпші, як були,
 Єго коні воронії позастоювані,
 Єго вози кованії позатачувані,
 Єго челідь препишная я ще краща, як була,
 Єго мати старенькая на крісельци сидит
 Тай молоде Дребеньитко на рученьках держит.
 "Ой кобим сьї, моя мамо, Пана Бога не бояв,
 Табим виняв гострий палаш, голову бим ти істяв".
 Ой поїхав Дребеньоха на високу гору
 І сам собі і коневі головоньку утрунув.
 "Ой ти горо кремінная, взялас мого вітця,
 Озми-ж мене молодого – молодого удівця"...¹³³

4. Давнійші і новітні верстви в народних піснях.

Бачимо із того короткого огляду українських народних пісень, що вони проводять не лиш жите одиниці від колиски до гробової дошки, але обіймають жите цілого народу і то від найдавнітших часів, як сягає народна память, від походів воївничих дружин у далекі землі за здобичею аж до найновітшої доби, коли нужда жене нашого селянина за море.

¹³³ Ів. Колесса. Рукопис. збірник.

У кождім розділі пісень бачимо давніші і новіші формації. І так пісні обрядові і релігійні подають цілу історію релігійних вірувань, починаючи від обожання явищ і сил природи аж до звеличення християнських святих.

Історичні і політичні пісні найвиразніше показують давніші і новіші верстви.

Ні один славянський нарід крім Сербів не має так багатої історичної поезії, як українсько-руський нарід. Дуже значна чисельність історичних пісень становить характеристичну ознаку української народної поезії.

Знаменитий дослідувач української народної поезії Михайло Драгоманів доказує, що навіть про так давні часи, як дружинна і княжа доба, переховалися в українських народних піснях доволі ясні спомини: "Навіть у найдавніших своїх пам'ятках українська поезія зберігає у сильному ступні історичний, а не казковий характер"¹³⁴. Змагане до суспільної волі і протест проти усякого насильства і поневолення – се провідна ідея, що тягне ся безперервним пасмом в історичних піснях українського народу від найдавніших часів до нинішнього дня.

В українських історичних піснях оспівані прояви масових рухів народних в обороні свободи і народних прав. Поетичними пам'ятниками доказав український нарід, що зовсім свідомо боровся за свою волю, що стремів до демократичного строю суспільного, з виборним ладом, так як було у Запороскій Січі.

У піснях станових, як приміром у скотарских, господарских, чумацких – слідно також давніші і новіші верстви, таксамо, як у піснях із родинного життя: і так пісні весільні згадують про на пів дикі звичаї і старинні форми родинного життя, коли не було шлюбів ("брацы же не бываху"¹³⁵ – як говорить літописець – но игрища межю селы"), а жених силоміць поривав молоду або здобував її збуєю або й купував за гроші, як невільницю. Зовсім що иньшого бачимо в новіших піснях любовних і родинних, які показують поважане для женщины а навіть дуже м'яккі відносини обох полів.

У декотрих мандрівних піснях бачить Драгоманів відгомін середньовікової лицарської поезії, що ішла до нас із заходу; порівнюючи пісню про королевича (що вернувши з далекої дороги застав свою жінку помершою від злогів) із відмінами тої-ж пісні у иньших народів, виказує Драгоманів, як то мандрівна тема у кожній стороні обростала дрібними рисами, характерними для народу тої сторони. Із таких порівняних дослідів показує ся щораз то яснійше, що у перейманю і передаваню мандрівних пісень Україна була посередницею межі південно-західною Європою а північно-східною Русію, себто Московщиною¹³⁶.

Ми поділили народні пісні відповідно до їх змісту на пять головних розділів, а то: 1) обрядові і релігійні пісні, 2) історичні і політичні пісні, 3) станові пісні, 4) пісні з життя особистого і родинного, 5) мандрівні пісні – балади. Та уже висше зауважили ми, що між обрядовими піснями містить ся багато любовних і господарских і історичних. Між

¹³⁴ Драгоманів: Розвідки. Збірник фільольогіч. секції Наук. Тов. ім. Шевченка т. II ст. 13.

¹³⁵ Не було шлюбів.

¹³⁶ Драгоманів: Розвідки. Збірник фільольогічної секції Н. Т. і. Ш. т. II. ст. 86-7.

історичними піснями подибаємо родинні, любовні і станові. Взагалі неможна придумати такого докладного поділу пісень, щоб у найменших подробицях відповідав пісенному материялові і щоб не треба було тут і там поробити деяких уступок. У висше поданім огляді звертали ми увагу головно на такі пісні, що з поважної сторони обрисовують народне жите; але до кожного із висше наведених розділів народних пісень можна завести споре число шуточних, насмішливих пісень, нав'яних здоровим природним гумором і веселостию. Навіть між обрядовими і релігійними піснями є спора пайка таких, що в них бачимо іронічне¹³⁷ відношене до обряду. Годить ся тут згадати ще кількома словами про коломийки, що підходять найбільше під розділи станових пісень і пісень із життя особистого і родинного. Коломийка ріжнить ся від усіх иньших пісень своєю короткою формою: що два чотирнайцятискладові стихи злучені в одну строфу¹³⁸ замикають скінчену думку і становлять для себе цілість. Часто лучать в одну цілість дві, три або і більше коломийкових строф.

Коломийки – се найновіша верства народних пісень, се може одинока галуза народної творчости, що й доси без перестанку зростає і збогачує ся новим змістом. В Галичині коломийки стали пануючою формою пісенною, що поволи випирає і приглушує давні довші пісні. В однім селі Ходовичах стрийського повіта записав пок. Др. Ів. Колесса 2.326 коломийкових стихів. Коломийки обіймають своїм змістом усі ясні і темні сторони народного побуту, а завдяки своїй короткій формі втискають ся в найменчі подробиці особистого і родинного життя, доторкають таких житєвих проявів і дрібних рисів народного побуту, які не можуть ніяк найти місця у довших піснях. Велика часть коломийок належить до жартовливих, насмішливих пісень.

Частина III.

5. Краса поетичного вислову у народних піснях.

Таємна чаруюча сила поетичного слова лежить у тім, що оно не лиш своїм змістом робить вражінє на розум і серце чоловіка, але і своєю гарною формою, гарним висловом і співучостю вдоволяє природному почуттю краси, (яке в більшій або меншій степени вроджене є кождому чоловікови) і побуджує фантазию, то є духову силу, через котру ми є в стані представити собі такі річи, яких небачимо перед очима. Хоча наш сільський люд жиє в великій біді, то єсть у него дуже високо розвинене природне залюбоване в поезії і нахил до всего, що відзначає ся красою. Наш селянин любить, щоб його хата була не лишень тепла, міцна і вигідна, але, щоб она і з верха була чистенько вимазана і щоб в середині була гарно прибрана, та украшена килимами, різьбами, чи образами. Коло

¹³⁷ насмішливе.

¹³⁸ зворотку.

хати садять наші селяни цвіти і деревину не так для пожитку, як радше для прикраси.

Так само украшають наші селяни біле і одіж різнобарвними багатими вишивками, а хатню посуду різьбами. Тії взори народного прикрашування то є орнаменти у вишивках, гірдахах або ланках, плетених з пацьорків, килимах, витиканих з вовни, писанках, різьбах і глиняних поливаних виробах, показувані на всесвітніх виставах звертають на себе загальну увагу чужинців і знавців незвичайним багатством помислів і своєрідною красою. Тесаме можна-б сказати і про наші прекрасні деревляні церкви, що їх будували давніше сільські доморослі майстри.

А вже в народних піснях найсильніше проявило ся отсе вроджене нашому народови почуте краси: в народній поезії достигло оно найвисшого розвою.

Уже сама вірність у з'ображеню народного життя і щирість чувства надає руским народним пісням великої примани. При тім відзначають ся тії пісні незвичайною красою вислову і поетичних образів. Возьмім за примір весільну пісню, що її співають при вінкоплетинах, коли молода є сиротою:

Мірно.

Зна-ти га-лонь-ку по по - лі-тін-ку, що ни-зень-ко лі - та - є,
Зна - ти га-лонь-ку по по - лі - тін - ку, що низенько лі - та - є.

Знати молоду, що сирітонька,
Що матінки не має.
Стів не встелений, двір не вметений,
Родина не спрошена.
Ой післала вна сив соколенька
В країну по родину,
Сив зазуленьку в сиру земельку
По рідну матіноньку.
Сив сокіл летить, красно щечече:
"Їде родина, їде!"
Зазулька летить, жалібно кує:
"Нема матінки, нема!"
"Твоя матінка (2)
тей перед Богом стоїт,
на вхрест рученьки держит
тей у Бога сі просит":
"Гей спусти-ж мене, мій милий Боже,
дрібним дощом на землю,
ясним сонцьом до хати,

та ней я сі придивю
тей своєму дитяти:
Ци красно оно вбране,
на посаг посаджене?
ци є на нїм віночок,
ци є у нїм чісночок?"

"Ой красно оно вбране,
На посаг посаджене,
Ой є на нїм віночок
Тей є у нїм чісночок,
Убране як панятко,
Сидит си сиротятко.
Убрали єго люде,
Добра доленька буде"¹³⁹.

Ся пісня висказує жаль молоді-сироти, що в так важній хвилі нема коло неї матери, щоб усему лад дала та щоб поблагословила її під вінець: але в яких прекрасних високо-поетичних образах виспіває молода свою думу! Она уявляє собі, що мати десь на другім сьвітї, бажаючи горячо побачити свою дитину під вінцем, іде перед лице самого Бога, складає руки на вхрест та просить-благає, щоб вільно їй було той раз зійти на землю, як дощ із хмари сходить, та з'явити ся у хатї як радісне сонце. Того образу ми не бачимо очима, а лишень представляємо єго собі в нашій уяві; спосібність чоловіка витворювати в своїй душі такі образи, яких не бачимо на яві, називають уявою або фантазиєю. Отже крім щирого чувства, що промавляє нам до серця, бачимо у сій пісні ще прекрасні поетичні образи, що чарують нас своєю красою та побуджують нашу фантазію. Коли возьмемо під увагу ще й розкішну мелодію, то є нуту, або голос, під який співає ся висше наведена весільна пісня, то й зрозуміємо те глибоке вражінє, яке она робить на слухачів це лиш своїм змістом, але також незвичайною красою поетичної форми.

Великої примани надає українським народним пісням часто уживаний рівнобіжний (або паралельний) уклад двох образів або двох думок, що стоять із собою в тісній звязи і дають звичайно прекрасні порівняня, як се бачимо в отсих коломийках:

Швиденько.

1. Ко-ло мли-на я-се-ни-на, ко-ло ві-тро-во-го,

Приста-лась ми, мо-я ми-ла, до сер-день-ка мо-го.

¹³⁹ Ів. Колесса: Етногр. Збірник т. XI. ст. 172.

2. Коло млина ясенина, явір похилив сі,
Як не озму, кого люблю, не буду женив сі.
3. Ой на ставу на ставочку дрібні каченята,
Які в тебе, такі в мене сиві оченята.
4. Летит пташок попід дашок та красно співає,
Маю любка на стороні, та ніхто не знає.
5. Високо ти, голубочку, з дуба воду пити,
Далеко ти, мій любочку, до мене ходити.
6. А я з дуба прихилю сьї тей води напю сьї,
Я до тебе, моя любко, ходом забавлю сьї.
7. Ой зацвило сине зіле синенько, синенько,
Ніхто ми сьї не сподобав, лиш той Василенко.
8. Два голуби воду пили, а два колотили,
Бодай тоті не сконали, що нас розлучили.
9. Ой летіли дикі гуси тей не купали сі,
Ліпше було, мій миленький, як ми не знали сі.
10. Ой кувала зазуленька та на роздорожу,
Ти за мене, любку, забув, я за тьї не можу.
11. Ой гайові воротенька не можу заперти,
Кого люблю, не забуду до самої смерті¹⁴⁰.

Кожда із висше наведених коломийок складає ся із двох стихів однакової довжини по 14 складів: перший стих подає образок з природи, другий з'ображує душевний стан чоловіка, причім заходить між обома стихами тотя тісна звязь, що в природі і в душі людській діє ся щось подібного: як зіле цвите синенько, так у дівочім серці цвите любов до милого; як зазуля кує сумно на роздорожу, так дівчина тужить за утраченим любком.

У декотрих строфах навіть слова в обох віршах ідуть зовсім рівнобіжно, тим самим порядком:

Який листок зелененький, упаде тай гниє,
Який любко молоденький, де по правді жиє.

Українсько-руський нарід, плакаючи від віків свою богату поезию, витворив великий засіб поетичних висловів та образних зворотів і форм, що не уживають ся в буденній мові, лишень у піснях. Наведемо тут лиш деякі приміри поетичних висловів, що найчастійше подибують ся у наших піснях:

1) Сестра-жалібниця, злая розлучниця, чужа чужениця, орли чорнокрильці, вовці-сіроманці, клен-дерево, трой-зіле, вінок-зелінок, сади-виногради.

2) біл камінь, дробен дощик, ясен місяць, молод козак, ворон кінь, воли половії, ярма золотії, буйні вітрове, шайні¹⁴¹ дожджове, день біленький, сьвіт ясенький, кленовий міст, сьвітла сьвітлонька, нова язбонька, коршмонька дильом ди-

¹⁴⁰ Ів. Колесса: Етнографіч. Збірник т. XI. ст. 95-105.

¹⁴¹ зливні.

льована, кедрове трумно, кедрова криниченька, чорний китай, червона китайка, шовкова трава, тихий Дунай, гора кремінная, густі копоньки, дрібні снопоньки, рісні сльозоньки, постіль біла, стіна німа.

3) лугом-берегом, крайом Дунайом, все попід луги, все калинові, а в неділю пораненьку, на розсвітлю.

4) Ей полинула сива голубонька від сив голуба впріч; сивий сокіл крилоньками блудить; миленька-голубка сивенька; жито побреніло; сльозоньку зронив; що сльоза кане, то Дунай стане; стукнув-пукнув у копита; свого коня за поводи водить, свого пана під милий Біг просить; через биту греблю бистра річка біла; ой забреніли ковані вози на дворі; загиркувати (тяжко заробити), на жбіль завдавати; маківка бринула, голова хитнула.

5) Службу служити, раду радити, думочку думати, у погоню гнати, вінки вила, біль білила.

Колиб переглянути уважно якийнебудь більший збірник українських народних пісень, Головацького, Чубінського, чи Грінченка, то можна б назбирати значний словар отаких поетичних висловів, образних зворотів та давніших і новіших форм словесних, що творять високо виобразовану поетичну мову, осібний пісенний склад української народної поезії. Над витворенем такої багатой образовой мови у піснях працювала народна думка довгі віки.

Останки обрядової поезії з передхристиянських часів і староруский поетичний пам'ятник з кінця 12-того століття "Слово о полку Ігоревім", що дуже близько споріднений з народними піснями, дозволяють нам догадувати ся, що уже в дотатарській добі руска народна поезія була високо розвинена і орудувала виробленим складом пісенним.

В козацькій добі пісенна творчість українсько-русского народу так як і жите політичне підняла ся найвисше. З того часу походять не лиш найкращі історичні пісні, особливо козацькі думи, але й головна маса тих пісень з життя родинного, особистого і баляд, що й доси співають ся на широких просторах України-Руси. Доба панщиняної неволі з рекрутчиною не багато нового внесла до давного скарбу пісенного: значне число давних козацьких пісень приновлено до жовнярського життя, замінивши слово "козак" на "жовняр".

Найновіші часи по знесеню панщини зазначили ся навіть занеханем або затратою і псованем великої часті давних обрядових та історичних пісень та примішкою чужих висловів до щиро-русских.

І чиж треба нам аж у чужих позичати слова, коли ми маємо свою прекрасну сильну і багату мову, чи треба нам переймати чужі пісні у каліченій мові, коли маємо свою високо розвинену на весь сьвіт славну поезію?

Колиж мова єсть виразом внутрішнього духового життя, а гарна мова єсть принакою духової сили чоловіка, то як високо повинні ми з того боку цінити наші народні пісні, що подають нам недостижимі взірці чистої рускої мови і високо виобразованого поетичного вислову? Сеж витвір тисячлітньої культури народу, се здобуток довговікового розвою нашої народної поезії, се багата скарбниця, якою українсько-русский нарід перед цілим сьвітом може повеличати ся.

Ба, се не дивниця, – міг-би хтось сказати, що для Русина руска мова у рускій пісні найкраща і наймилійша на світі. Отже послухаймо, що говорять у сій справі чужинці, як ось німецький поет Боденштедт, що зладив переклади українських народних пісень на німецьку мову: "українсько-руська мова найзвучніша з усіх славянських мов з великими музикальними завдатками". Письменник Люкшіч говорить: "Мова Українців-Русинів, що живуть серед славянства, найбільше наближає ся до великорускої, але зрозуміла легко всім инчим Славянам; вона визначає ся гармонією, легкістю і між усіма спорідненими з нею мовами має найбільше приспособлення до музики і співу"¹⁴².

У сій розвідці говоримо лишень про слова народних пісень: що они говорять і яке вражінє викликають. Та слова – се лиш одна половина народної пісні: другу єї половину становить мєльодия, то є голос або нута, на яку пісня співає ся. В наших піснях народних слова і спів тісно звязані із собою: одно без другого не обійдеть ся.

Красою і богатством українських мєльодий любують ся не лиш свої, але й чужинці. Ось що годить ся завважити, говорячи про мєльодії українських народних пісень:

Колиб нам хто вигравав незнатъ як багато мєльодий, то українську мєльодию ми зараз впізнаємо, відріжнимо з потіж тисяча иньших мєльодий, така она своєрідна, така знаменна; ми її впізнаємо, неначе когось близького і рідного серед многолюдної товпи народу. Що-ж з того виходить? Очевидно: українська мєльодия має в собі щось такого, чого немають иньші, чужі мєльодії, має якісь такі черти і знаменні прикмети, що її відріжняють від усіх других мєльодий. І не дивота: українсько-руська народна музика має усї прикмети зовсім відрубного музикального стилю-покрою, який розвинув ся в часах глибокої старини, багато віків перед витворенєм теперішної західно-європейської музики.

Українсько-руська народна музика ріжнить ся від західно-європейської 1) будовою і складом мєльодії, (що основуєсь в великім числі наших народних пісень на окремішних ладах, то є рядах звуків, в яких нема замиканя мєльодий в октавну, осьми тонову рамку) і 2) ритмікою, то є правильним укладом часток мєльодії і відповідаючих їм слів у більшї цілости, стихи, і строфи. Та про се треба би говорити в окремії розвідці.

Частина IV.

6. Вплив народної поезії на розвій письменства.

Устна словесність, а особливо народні пісні мали у всіх просьвічених народів великий вплив на розвій письменства. Лицарські думи старинних Греків, в яких оспівано десятилітну облогу міста Іліону ("Іліяда") і блуканину лицаря Одисея по далеких краях і морях ("Одисея"), записані із уст народних кобзарів десь коло

¹⁴² Драгоманів: Розвідки. Фільольогіч. збірн. Н. Т. і. Ш. т. II. ст. 66-67.

р. 500 перед Христом стали опісля улюбленою книжкою, що у ній розчитували ся залюбки давні Греки та виучували її на память. Отсі знамениті пам'ятники народної поезії давніх Греків стали на довгі часи взором для письменників і поетів нинішних європейських народів. Ми виказали висше, що українсько-руська народна поезія визначає ся незвичайним багатством і красою; отже не дивниця, що й наші письменники з давен-давна високо цінили народні пісні. Уже такі давні пам'ятники нашого письменства, як початкова літопись і особливо "Слово о полку Ігоревім" доказують, що декотрі старорускі письменники 11-того і 12-того століття були добре ознайомлені з народними піснями; так приміром творець "Слова" порівнює побоевище із рілею заораною, а смерть руских вояків у битві з весільним пиром, де частовано сватів кривавим вином. Такі самі порівняння і поетичні образи подибаємо ще й доси в наших народних піснях:

Чорна ріля заорана
І кулями засіяна,
Білим тілом зволочена
І кровію сполочена.
Лежить вояк на купині,
Накрив очі китайкою і т. д.

Ось-що переказує умираючий козак через вірного коня до матери:

"Та не плач, мати, не жури ся,
Уже твій син оженив ся.
Та взяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку".

В иньшій пісні козак потапаючи промовляє до коня:

Іди, коню, дорогою в нові ворота,
Ой там вийде я до тебе матусі стара.
Та не кажи мій конику, що я сі втопив,
Але кажи, мій конику, що-м сі й оженив.
Ой маю я дружбове в воді кленове,
Ой маю я старости в воді стругове,
Ой маю я свашечки в воді плотички,
Ой маю я сватове в воді щупове¹⁴³,
Ой маю я молоду – тихую воду¹⁴⁴.

Письмо і книги прийшли на Русь разом із християнством у десятім століттю; а що в тих часах письменством занимали ся черці і взагалі духовні люди, тож они, маючи на оці передовсім розширене і скріплене нової ще тоді на Русі віри Христової, старали ся у своїх писаннях відвернути нарід від співання усяких св'ятських

¹⁴³ щупаки.

¹⁴⁴ Ів. Колесса: Етногр. Збірник т. IX. ст. 276.

пісень, особливо заказували обрядові пісні: колядки, щедрівки, веснянки, купальські, обжинкові і весільні пісні, в котрих величав нарід давних богів і героїв.

Колиж опісля із колишніх воївників і княжих помічників вирости шляхтичі або дідичі, що собі присвоювали виключне право користати із горожанських свобод та просвіти, тоді і в письменстві виробив ся якийсь згідний погляд на простий нарід, его мову і поезию. Так було не лишень у нас, але й скрізь по Європі. Просвічені люди дивили ся з горда на нарід і его мову а духовенство уважало народну словесність за шкідливу для віри.

Аж у 18-тім століттю почали учені Англіїці як Мекферсон звертати пильнійшу увагу на твори народної устної словесности і збирати в наукових цілях народні пісні.

За Англіїцями пішли Німці (як Гердер) а за ними й Славяни.

В першій половині 19-того століття повляють ся великі збірники народних пісень сербских (Вука Караджіча 1814), ческих (Челяковского 1822-27), а рівночасно й українских. І так 1819 р. князь Цертелев видає збірку українских історичних дум із розвідкою про українську народну поезию; відтак професор найвисшої школи (університету) в Москві Українець Михайло Максимович надрукував багатий змістом збірник українских народних пісень (1827 р.), що его у збільшенім обемі видав ще два рази опісля (1834, 1849). Рівночасно виходять збірники Ізмаїла Срезневского (1833-38), Плятона Лукашевича (1836) що помістив у своїй книжці пісні, записані не лиш на Україні, але й в Галичині. Опісля виходить ще багатий збірник українского поета Амвр. Метлинського (1854 р.). Дуже багато потрудили ся над збиранем і поясненем українских народних пісень Пантел. Куліш (у своїх "Записках о Южній Русі" (1856-57) і славний наш історик Микола Костомарів (Малоруский літератур. збірник Мордовцева 1859 р.). У нас в Галичині перший почав займатися збиранем народних пісень Яков Головацкий, а за его приводом Іван Вагилевич і Маркіян Шашкевич, що видав збірку народних пісень у своїй Русалці Дністровій 1837 р. (Ще перед тим надрукував Поляк Вацлав Залеский латинськими буквами збірку галицких народних пісень із нотами 1833 р., та він не вмів гаразд відріжнювати народні пісні від ненародних, і через те в его збірці багато штучних складань подано за народні пісні.

Яков Головацкий видав аж протягом 1862-67 рр. у Москві багатий чотиротомовий збірник українсько-руских народних пісень, записаних у Галичині, на Буковині і в Угорській Русі.

Ми не дармо згадали проте, коли і які збірники народної устної словесности почали в світ виходити: адже із тими збірниками вяже ся дуже важна поява в духовім житю европейских народів, то є відроджене і обновлене письменства.

Коли в 18-тім століттю письменство майже всіх европейских народів находило ся в занепадї, коли письменники у своїх творах мало коли виходили поза бездушне наслідуване літературних творів старанних Греків і Римлян, коли письменство перестало вязати ся тісно із дійсним житем та змаганнями живих людей і свого часу, перестало бути вірним відбитем народного життя, то з появою збірників народних пісень, казок і переказів почав ся в письменстві

усіх європейських народів рішучий зворот до народности, до народної мови і поезії, до народного життя і бувальщини, т. зв. романтизм. В тім часі виступають в письменстві просвічених народів Європи поети одарені незвичайним талантом, що перенявши ся духом народної поезії, повертають духове жите усього людства на новий шлях, подають у своїх творах вірне з'ображене сучасного і минулого життя своїх народів, видвигают на перше місце народні і суспільні, вселюдські змаганя до свободи і кращого життя, до привернення правди і добра в людських відносинах.

Обновителем українсько-руського письменства в народнім дусі став Іван Котляревский. Він перший на Україні став писати більші твори живим народним язиком, покинувши незугарну язикову мішанину церковщини з московщиною, якої уживали в тім часі наші письменники. В 1798 р. видав Котляревский перелицьовану "Енеїду" в котрій висьміяв погані нориви тодішних панів українських та взяв в оборону поневолені маси простого люду, що стогнали в тяжкім ярмі кріпостного права або панщини, а в своїм драматичнім творі, (приладженім до театральної вистави) "Наталка Полтавка" (1819 р.) подав вірне з'ображене життя українських селян. Котляревский був трохи чи не першим українським етнографом¹⁴⁵, він приготовляв ся до виступлення в літературі збиранем творів народної словесности.

Незвичайно важний вплив мали українські народні пісні на поетичну творчість безсмертного Тараса Шевченка, що в 1840 р. видав під заг. "Кобзар" першу збірку своїх поезій. Шевченко промовив огненним словом правдивої поезії, він так гарно і вірно оспівав усю долю-недолю нашого народу, так сильно виступив супроти кривдників народних і так ясно показав дорогу, якою повинен іти українсько-руський нарід до волі і кращого життя, що не лишень став найбільшим народним поетом і пророком, але здобув сьвітову славу собі й рідному слову та заняв почесне місце побіч таких великанів духа як Шілер, Гете, Шекспір, Міцкевич, Пушкін.

Слідами Котляревського і Шевченка пішов у Галичині Маркіян Шашкевич, що перший зпоміж галицьких Русинів, зрозумівши красу народної поезії, почав писати живим народним язиком і видав збірку "Русалка Дністровая" 1837 р., а на Буковині Осип Федькович, що в 1860 р. починає свою літературну діяльність під впливом українських письменників і народної поезії.

Отсі знамениті поети-письменники були у нас zarazом першими етнографами: они занимали ся пильно збиранем і вичуванем творів народної словесности, щоби тим способом пізнати докладно жите народу, зрозуміти его сьвітогляд і змаганя, щоби на піснях народних пізнати красу рідної мови, присвоїти собі богатство поетичних висловів і образів, щоби опісля своїм творам надати своерідні прикмети народности, яка в такій повноті і силі виявила ся в українській словесности. Они осягнули свою ціль і перенявши ся духом народної поезії, дали нашому письменству знамениті твори першорядної вартости, що рознесли славу нашої пісні не лиш по широких просторах Руси-України, але й далеко по чужих землях.

¹⁴⁵ етнографи збирають відомости про народне жите і словесність.

З того бачимо, як велику вагу мають народні пісні для розвою письменства. Отже й не дивниця, що наші учені письменники займалися широким збиранням і пояснюваням народних пісень, а в Києві завязалося в тій цілі навіть особне товариство 1873 р. Трудами учених Українців, а головним Павла Чубинського вийшов найбільший досі збірник творів нашої народної словесности (в 1872-78 рр.), що міститься в сімох великих книгах¹⁴⁶. Рівночасно видає Рудченко народні пісні про чумаків¹⁴⁷, київські професори Антонович і Драгоманів друкують збірник історичних пісень¹⁴⁸ з дуже добрими поясненнями кожної пісні. Оттоді то і Микола Лисенко починає видавати випусками свій знаменитий "Збірник українських пісень із нотами"¹⁴⁹. В новіших часах з'являється на Україні цілий ряд збирачів і дослідувачів народної словесности, як Манжура, Новицький, Іванів, Грінченко, що видав дуже багатий збірник українських пісень у Чернігові 1899¹⁵⁰. В Галичині оживлену діяльність коло збирання творів народної словесности розвинуло Наукове Товариство імени Шевченка, видавши досі кільканайцять томів "Етнографічного Збірника", які містять записки Осипа Роздольського, Володимира Гнатюка, Д-ра Івана Колесси і др. Народні пісні мають велике значіння не лиш для розвою письменства, але й для наукових дослідів над життєм, світоглядом, бувальщиною, культурним розвитком народу. Дуже великі заслуги для наукового розслідування українських народних пісень положив славний наш учений Михайло Драгоманів, що при кінці життя був професором найвищої школи (університету) в столиці Болгарії – Софії. Він видав "Нові українські пісні про громадські справи" 1881 р., і "Політичні пісні українського народу" 1883 р., обидва збірники з багатою поясненнями; в своїх знаменитих наукових розвідках, яких збірку видав "Наукове Тов. ім. Шевченка"¹⁵¹ порівнює Драгоманів українські народні вірування, казки і пісні з віруваннями, казками і піснями інших народів і старається виказати, що в творах укр. народної словесности є своє, а що треба назвати чужим або й загальнолюдським добром, що витворив наш нарід, а що перейняв від других ближчих і дальших сусідів, куди йшли та як перехрещувалися культурні струї, як впливало письменство на народну словесність і пр. Розбираючи науковим способом твори народної словесности, доходять Драгоманів до дуже важних висновків про духовне життя нашого народу, так як в народних піснях доховалися відомості про дуже давні часи, з яких не дійшли до нас ніякі письменні пам'ятники.

Побіч Драгоманова вступили на дорогу порівнюючих дослідів над нашою народною словесністю інші визначні письменники, люди глибокої науки і невтомної праці, як Потебня, Житецький, Сумцов, Манжура, Франко і пр.

Показується із згаданих збірників народних пісень і творів учених, що українсько-руський нарід має по Сербах найбагатшу і найкращу в світі народну словесність. Се признають і чужинці; ось як оцінює ук-

¹⁴⁶ "Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русский край".

¹⁴⁷ Чумацкія народныя пѣсни 1874.

¹⁴⁸ Историческія пѣсни малорусскаго народа т. I. і II. 1874.

¹⁴⁹ якого вийшло досі 6 випусків по 40 пісень.

¹⁵⁰ Етнографическіе матеріали том III.

¹⁵¹ Збірник фільольогічної секції Н. Т. і. Ш. т. II. і III. Львів 1899-1900.

раїнську народну поезію Люкшіч: "Народна поезія Українців-Русинів найбагатша в Європі; она визначає ся естетичними вартостями¹⁵² і поетичним вітхненем, влучністю виразу і має в собі щось піднимаюче, величне, щось чутливо-чуле, мелянхолійне та живописне"¹⁵³.

Оттим то й українсько-руське письменство нової доби розвинуло ся так буйно, зростаючи на трітій основі багатой народної словесности та черпаючи з неї животворну силу.

Українсько-руські письменники находили і доси находят в народних піснях незрівнани візирці правдивої поезії та невичерпане жерело поетичного вітхнення.

Українські народні пісні мали значний вплив також на польських і великоруских поетів, що назвемо тут лиш Богд. Залеского і Ол. Пушкіна.

7. Висновки.

Збираючи усе, що висше сказано про українсько-руські народні пісні, доходимо до ось-яких висновків:

Пісні українсько-руського народу вяжуть ся тісно з его життям і подають вірне з'ображене народного побуту від найдавніших часів, відколи нарід почав себе тямити, аж до нинішнього дня; у піснях зложив нарід свою сповідь, відкрив свою душу, виявив свободолюбні змаганя та зобразив вірно свою вдачу. Через народні пісні вчимо ся пізнавати людську душу, учимо ся розуміти і любити людей та цінити в кождім чоловіці те, що в нїм є людского: наша народна поезія має образуєчий і виховуючий вплив на широкі маси народу і ріжні его верстви.

Народні пісні – се неначе національна біблія українсько-руського народу, се книга мудрости, у якій зложив нарід плоди свого довговікового досьвіду і тисячлітної культури.

Українські народні пісні визначають ся прекрасною формою пісенного складу і незвичайним богатством поетичного вислову.

Наша народна поезія стала усїм доступною скарбницею, що переховує взори руского народного язика у найчистійшій формі.

Народна поезія єсть сильним сполучником усїх трийцяти міліонів українсько-руського народу, що живе збитою масою на широким просторах своєї прадїдної землі від Попраду і Сяну на заході аж поза Дон на сході, від Нарви і Припети на півночі, аж по Тису, Чорне й Азовське море та кубанські степи на полудні. Найбільша часть Русинів-Українців, бо над 26 міліонів живе в російськїм царстві; сильні кордони¹⁵⁴ ділять російських Українців від їх братів, Русинів, що остають під володїнем австрійського цісаря та мешкають аж у трех країнах: в Галичині, на Буковині і в Угорщині.

¹⁵² красою.

¹⁵³ Наводимо за Драгомановом: Фільольогіч. Збірник т. II. ст. 67.

¹⁵⁴ військова сторожа на границі.

Та ніякі кордони не годні розірвати єдності великого українсько-руського народу, бо сковає его в одну цілість історична традиція¹⁵⁵, тисячлітна одноцільна культура та єї вицьвіт: богата мова і велична поезія народна.

Чим є кров у живім тілі, тим є народна мова і поезія в народнім організмі; живую струєю кружить она у всіх верствах народних, усюди така-ж сама, своя, рідна, дорога, – усім нагадує про єдність і спільність національну.

Отсеї духової єдності, що виявила ся у спільній усім Русинам-Українцям народній поезії, негодна захитати ніяка сила. Бо й хто-ж закаже Русинам по Дністрови говорити такою самою мовою і співати такі самі пісні, які співають мільони наших братів-Українців над Дніпром?

І неситий не виоре
На дні моря поле,
Не скує душі живої
І слова живого.

Дякуючи живучости рідного слова і богатству народної поезії не згинув наш нарід і серед найтяжших обставин, які лиш можна собі подумати, не перестав культурно розвивати ся, хоч утратив свою політичну самостійність.

А вжеж пізнавши високу вартість і значіне своєї народної поезії, ніколи не перестанемо плекати єї, не перестанемо пестити свою пісню та розвивати свою мову:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине!

Вправді українсько-руський нарід поневолений, прибитий злиднями, веде тяжку боротьбу о прожите, о своє єствовање, боре ся з усякими перешкодами у своїм розвою, та міцна і доси не зломана его духова сила.

Неодин із щасливійших народів може нам позавидувати такого величавого твору народного духа, яким є наша народна поезія. Не згине нарід, що показав так велике богатство духа, що виявив так велику силу поетичного слова. Ніяка ворожа сила не змете з лица землі українсько-руського народу, поки бе ключем жерело его слова живого, переливаючи ся у чисті хрусталі правдивої поезії.

Свідомі того, що наше слово живе в устах мільонів, ховаємо в грудях сильну віру, що тота сама пісня, яка переховала ще живі спомини про давну волю нашого народу, поведе нас до кращої будучности, залунає воскресним гимном

І розвіє тьму неволі,
Сьвіт правди засьвітить,
І помолять ся на волі
Невольничі діти...

¹⁵⁵ спомини, перекази.

З м і с т .

	сторона.
Передне слово	166
Частина I.	
1. Що таке народні пісні?	167-169
Частина II.	
2. Поділ українсько-руських народних пісень, їх тісна зв'язь з народним життям	169-170
3. Огляд українсько-руських народних пісень	170-258
А. Обрядові і релігійні пісні	170-184
а. Колядки і щедрівки	170-175
б. Веснянки – гагілки	175-177
в. Купальські пісні	177-181
г. Обжинкові пісні	181-182
д. Поганські пісні, змінені на лад християнський, і чисто християнські пісні	182-184
Б. Історичні і політичні пісні	184-234
а) Пісні віка дружинного і княжого	184-186
б) Пісні козацького і гайдамацького віка	186-228
в) Пісні про рекрутчину і панщину	228-232
г) Пісні про волю	232-234
В. Пісні станові	234-241
Г. Пісні з життя родинного і особистого	241-253
Ґ. Вандруючі пісні – баляди	254-258
4. Давніші і новіші верстви в народних піснях	258-260
Частина III.	
5. Краса поетичного вислову в народних піснях	260-265
Частина IV.	
6. Вплив народної поезії на розвій письменства	265-270
7. Висновки	270-271